FORUM för TRÄDGÅRDS HISTORISK FORSKNING

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

■ Nr 33-34, 2021

Begravningsplatsernas gröna kulturarv

Förord/Preface

I din hand håller du ett dubbelnummer av Bulletin för trädgårdshistorisk forskning, nr 33-34. Huvudinnehållet utgörs av artiklar från och om seminariet *Begravningsplatsernas gröna kulturarv – historia, nuläge och framtid*, som hölls i Uppsala 3-4 oktober 2019 och ett sammandrag av den onlineföreläsning som ordnades istället för en seminarieträff i november 2020: Från Montezuma till E. A. Bowles: om människor, trädgård och historia, av Gunnel Carlson och Elisabeth Svalin Gunnarsson.

De senaste 18 månaderna har varit ansträngande för oss alla, på flera sätt. På grund av extra arbete under omställningen till onlineundervisning vår och höst 2020, och dessvärre även långvarig sjukdom bland författarna, så kunde Bulletinen inte bli färdig det året. Men nu är den här, äntligen! Tack till alla engagerade författare, motläsare i redaktionsgruppen och till vår layoutare Boel Nordgren.

Eftersom jubileumsseminariet fick skjutas på framtiden ett år, så kommer nästa nummer att handla om vårt jubileumsfirande 7-8 oktober 2021 i Lund, där Forum en gång startade för 26 år sedan. I samband med det kommer jag att lämna över facklan till nästa redaktör, efter 5 år och 4 nummer. Tack för mig, och trevlig läsning!

A short translation in English:

To all the devoted authors, the editorial group (see below) and Boel Nordgren (layout): thank you for all your work! This year's Bulletin includes contributions from the seminar about cemeteries in Uppsala, Oct 2019, but also a text from our online seminar in Nov 2020. All the texts are in the Nordic languages, however, all English-speaking readers have our jubilee-issue to look forward to next year, since our anniversary seminar, Oct 7-8, 2021 in Lund, will be in English. Until then, enjoy this issue and follow up on the dissertation abstracts, and the students' exam papers, which all have abstracts in English in the online-versions. Have a nice read!

/Anna Jakobsson
Redaktör för Bulletinen (2017-2021)
Editor of the Bulletin

FORUM för TRÄDGÅRDS HISTORISK FORSKNING

Bulletin för trädgårdshistorisk forskning, nr 33-34, 2021
Bulletinen ges ut av Forum för trädgårdshistorisk forskning (Garden History Forum), som är ett tvärvetenskapligt nätverk bestående av forskare, studenter och yrkesverksamma med intresse för trädgårdshistoria. Föreningen bildades 1995 och ordnar årliga seminarier på olika teman med anknytning till ämnet.

Redaktör: Anna Jakobsson
Layout: Boel Nordgren (Edlas Have)
Redaktion: Sofia Cele, Elin G. Håkansson, Anna Jakobsson

ISSN: 1652-2362

Framsidans bilder:
Översta bilden: Pyramidalt klippta granar på Sandsborgskyrkogården i Gamla Enskede, 1930-tal. (Foto: fotograf okänd, Kyrkogårdsförvaltningens arkiv)
Nedan till vänster: Granarna före förnyelse. (Foto: Mattias Ek, Stadsmuseets i Stockholm arkiv, november 2016)
Nedan till höger: Granarna efter förnyelse. (Foto: Daniel Hofling, januari 2020)

Innehåll/Contents

ARTIKLAR FRÅN SEMINARIET 2019

Begravningsplatsernas gröna kulturarv
- historia, nuläge och framtid
Forums för trädgårdshistorisk forskning seminarium 2019
Sofia Cele....4

Tallen som förortens och Skogskyrkogårdens ryggrad:
Kulturhistoriska värden och skötselproblematik
Maria Westerdahl....6

Bevara granhäcken?
Kunskap om skötsel i historiska anläggningar
Tina Westerlund....10

Sandsborgskyrkogården i Stockholm:
Arbetet med en vård- och underhållsplan
Daniel Hofling....14

Från betesmark till gräsmatta och tillbaka igen:
Ett återtag av historisk skötsel för kyrkogårdens gröna rum
Lilly Kristensen....18

Exkursion bland Uppsalas kyrkogårdar
Pernilla Lindström....22

REFERAT AV ONLINESEMINARIET I NOVEMBER 2020

Från Montezuma till E. A. Bowles: om människor, trädgård och historia. Referat av onlineföredrag av Gunnel Carlson och Elisabeth Svalin Gunnarsson
Sofia Cele....24

ARTIKLAR

Tolvekarna: Estrid Ericsons sommarhus
Ulrika Rydh....29

FORSKNINGSPROJEKT

Att sträcka ut sig i staden: Om planering och användning av parker från 1930-talet och 2010-talet
Lisa Larsson....33

Kunskap som växer: dokumentation och kunskapsspridning inom gröna kulturmiljöer
Jeanette Blom, Helena Kåks, Linda Lindblad & Tina Westerlund....34

AVHANDLINGAR

Management regimes for lawns and hedges in historic gardens
Skötselregimer för gräsmattor och häckar i historiska trädgårdar
Joakim Seiler....36

Planteringar vid järnvägen:
Funktion och organisation under stambanornas första tid
Anna Lindgren....38

UPPSATSER

Studentuppsatser med anknytning till park-, trädgårds-, landskaps- och odlingshistoria....40

BOKANMÄLNINGAR/RECENSIONER

Anna Andréasson Sjögren, Jens Heimdahl & Matti Leino
Svensk trädgårdshistoria: förhistoria och medeltid
(Mette Eggen)....42

Agneta Magnusson
Följ det gröna spåret!
Bara fortsätt att ta hand om gamla nyttoväxter
(Boel Nordgren)....43

John Dixon Hunt
Site, Sight, Insight: Essays on Landscape Architecture
(Mats Daniel Nilsson)....44

Dan Rosenholm
Olmsted - mannen som älskade parker
(Pia Schmidtbauer)....45

Riksantikvarieämbetets skriftserie om biologiskt kulturarv
Vårda väl
(Elin Sahlin)....46

Begravningsplatsernas gröna kulturarv – historia, nuläge och framtid

Forums för trädgårdshistorisk forskning seminarium i Uppsala, 3-4 oktober 2019

Sofia Cele

Temat år 2019, begravningsplatsernas gröna kulturarv, lockade drygt 40 deltagare från exempelvis universitet, Svenska kyrkan, museer, arkitektkontor och konsultbyråer. Presentationerna belyste begravningsplatsernas värden ur ett flertal olika vinklar som varierade mellan historiska perspektiv på begravningsplatser, till växterna som planteras och mer nutida utmaningar och skötselpraktiker.

Begravningsplatser är en självklar del av vårt samhälle och också av stor vikt för det gröna kulturarvet. Samtidigt är det också platser som både allmänheten och forskningen kanske inte uppmärksammar i lika hög grad som andra parker och trädgårdar. Begravningsplatser innehåller också många olika typer av värden och har en historia som möjliggör studier av dem från flera olika synvinklar.

Det var glädjande att det var en stor bredd på deltagarna och att vi kunde välkomna flera förstagångsdeltagare till Forums årliga seminarium. Som brukligt ägnades den första dagen av seminariet åt presentationer medan den andra innehöll en exkursion, denna gång till kyrkogårdar och begravningsplatser i Uppsala; Lena, Ärentuna, Jumskil och Uppsala Gamla kyrkogård.

Maria Westerdahl som bedriver egen verksamhet och tidigare har arbetat på Sweco Architects Kulturmiljö, inledde dagen med att utforska ”Utmarkens tallskog som Skogskyrkogårdens och förorternas arkitektoniska ryggrad”. Hon spårade tallarnas historia och landskap runt Skogskyrkogården och visade på hur dagens landskap och relaterar till den tallskogsbevuxna utmark som är möjlig att se på äldre kartor. Westerdahl betonade också hur viktigt det är att se och bevara äldre tallar, som hon menade sällan får den uppskattning som de borde få.

Henrik Morin som arbetar med Programmet för odlad mångfald (POM) vid SLU, berättade om det rika växtmaterial som kan finnas på begravningsplatser. Hans presentation ”Inte bara städsegrön och lindar: perenner och rosor på gravplatser” utgick från det arbete som POM utfört och visade på en blommande mångfald med allt ifrån mer storväxta pimpinell- och gallicarosor till mindre rabattrosor som ’Rödhette’ och perenner med framträdande bladverk som olika slag av hosta och bergenia.

Tina Westerlund, verksam vid institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet, berättade i sitt föredrag ”Bevara granhäcken? Kunskap om skötsel i historiska anläggningar” om den brist på kunskap som finns kring granhäcksskötsel och om hennes forskning kring att dokumentera och sprida hantverkskunskap om hur granhäckar kan skötas om och klippas.

Daniel Hofling som arbetar på Stadsmuseet i Stockholm, fokuserade i föredraget ”Arbetet med Sandsborgskyrkogårdens vård- och underhållsplan” på hur dessa planer tas fram och kan användas i planering, skötsel och bevarande av Stockholms kommunala begravningsplatser. Som exempel använde han arbetet med Sandsborgskyrkogården i Stockholm. Han belyste både dess historia och de kulturhistoriska värden som finns där idag, och hur arbetet med vård- och underhållsplanen har varit en del i att belysa kyrkogårdens kulturhistoriska värden i den framtida förvaltningen.

Lilly Kristensen från Svenska Kyrkans Arbetsgivarorganisation (SKAO), lyfte i sitt föredrag upp de olika sätt som kyrkogården betraktats och skött om, och hur olika tidsperioder hanterat kyrkogårdens gröna rum på olika sätt. Föredraget hade titeln: ”Från betesmark till fristad: framtidsperspektiv på kyrkogårdens gröna rum” och sträckte sig från kyrkogården som betes- och ängsmark till nutidens fokus på skötsel och biologisk mångfald.

Hanna Gelotte Fernandez vid Tyréns, tidigare handläggare i kulturmiljövård vid Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Stockholms län, skulle ha presenterat ’Fokus för bevarandearbetet på kyrkogårdar och begravningsplatser – historia, nuläge och framtid’. Tyvärr hade Hanna inte möjlighet att närvara och vi hoppas hon kan återkomma vid ett annat tillfälle.

Seminariet avslutades med en diskussion som kom att handla om begravningsplatsers utformning och planteringar. Några fokuserade på gabionmurar och vilka för- och nackdelar de har i förhållande till traditionella murar. Här diskuterades svårigheten i att hitta hantverkare som kan bygga och restaurera stenmurar. En annan diskussion handlade om användning om annueller i förhållande till perenner i planteringarna, och hur trädgårdsbranschen förändrats under senare delen av 1900-talet till att fokusera på annueller i energikrävande växthus och att många små odlare av perenna växter har försvunnit. Kanske är det dags för en förändring tillbaka till fler perenner?

Vidare diskuterades relationen mellan den naturlika, ängslika och skogslika karaktären på begravningsplatser i förhållande till den mer ordnade känslan, särskilt i förhållande till skötselinsatser. En avslutande diskussion gällde den förändrade roll som begravningsplatser kommit att få genom att fungera som ett så kallat vardagsrum, där människor flanerar och barn leker, en utveckling som visserligen påbörjades redan under 1800-talet men som idag har eskalerat i många städer när förtätningen av bebyggelse leder till att människor söker nya platser att använda för lek och rekreation. Det konstaterades att denna utveckling både väcker känslor och innebär utmaningar för begravningsplatsernas skötsel och planering, vilket troligen kommer bli vanligare att hantera i framtiden.

Sofia Cele, fil. dr, Universitetslektor
Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet
sofia.cele@kultgeog.uu.se

■ Fig. 1. Forums seminariedeltagare under en paus i Uppsala 2019. (Foto: Aja Guldåker, 2019)

■ Fig. 2. Lilly Kristensen gör reklam för några texer med trädgårdshistorisk koppling. (Foto: Aja Guldåker, 2019)

■ Fig. 3. På pauspromenad i närliggande stadsträdgården. (Foto: Aja Guldåker, 2019)

Tallen som förortens och Skogskyrkogårdens ryggrad

Kulturhistoriska värden och skötselproblematik

Maria Westerdahl

Tallen har gjort en klassresa, från att vara utmarkens brukträd till att bli karaktärsskapande element för Stockholmsförorterna och världsarvet Skogskyrkogården. Men omedvetenheten om dess kulturhistoriska värden och avsaknad av föryngring kan leda till att förortstallen försvinner på sikt.

Inledande ord

Tallen är ett karaktärsträd i modernismens bostadsområden från 1930-50-talen i Stockholms förorter och i många andra städer i Sverige, liksom på flertalet skogskyrkogårdar (Westerdahl, 1996, sid. 111-113). Gemensamt för dessa miljöer är att de anlades i befintliga barrskogar där tallen dominerade.

Denna artikel förklarar varför tallarna finns i dessa miljöer, vilka kulturhistoriska värden de representerar samt visar på hot och möjligheter som finns för deras långsiktiga bevarande. Detta har gjorts med exempel från Hammarbyhöjden-Kärrtorp-Enskede i Stockholms södra förorter, där också Skogskyrkogården är belägen.

Mot bakgrund av ovanstående är artikelns målsättning att inspirera till kunskapsbildning om förortstallens kulturhistoriska värden liksom om dess biologiska situation och skötsel. Förhoppningsvis kan detta bidra till att kunskapsunderlag för fysisk planering och bygglovgivning utvecklas i detta avseende, liksom till att skötseln av tallmiljöer utvecklas så att de långsiktigt värnas. Utöver kulturhistoriska värden, bidrar förortstallen med skönhetsupplevelser och rekreativa värden samt har betydelse för den biologiska mångfalden.

■ Fig. 1. Tallar karaktäriserar många av Stockholms och andra städers förorter från 1930-1950-talen, som till exempel Hammarbyhöjden i denna bild. Tallarna berättar om arkitektoniska ideal liksom om tidigare markanvändning som utmark. (Foto: Maria Westerdahl, 2019)

Tallen som träd, i naturen och i staden

Tallen är jämte granen Sveriges vanligaste trädart. Den är oerhört fördragsam och dominerar på näringsfattiga, torra marker som stora rullstensåsar och hällmarker, där den bildar flerskiktade bestånd (Florgård, 1978, sid. 67-70). Tallen har dock ett avgörande levnadskrav, vilket är god ljustillgång, varför den lätt konkurreras ut av skuggtåliga trädarter som tillexempel gran.

Tallen har en speciell tålighet eftersom den producerar hartsämnen som skyddar mot svampangrepp, vilka kan uppstå vid skador på rot och stam. Granen är däremot känslig för skador (Florgård, 1978, sid. 52-57). Detta förklarar varför det framförallt är tallen som klarat av att finnas kvar i förorter och på skogskyrkogårdar, där det tidigare växte barrblandskog. Tallen kan också bli mycket gammal, åtminstone 500-600 år (Ehnström & Holmer, 2017, sid. 10), om än vanligast 250-350 år i Mälartrakten (Westerdahl, 1991, sid. 88). I produktionsskogar är gamla tallar sällsynta då de tillåts avverkas från 60-100 års ålder (Skogsstyrelsen, avverkningsålder). I städernas rekreationsskogar förekommer äldre tallar i högre omfattning (Bengtsson et al, 2017, sid. 7-10). Detta gäller även för de Stockholmsförorter som beskrivs nedan.

Tallen har ett formfast växtsätt eftersom inga nya grenar bryter ut från en växande stam. Kronans växtsätt bibehålls därmed, förutsatt att trädet utsätts för fortsatt ljusexponering (Florgård, 1978, sid. 52). För att erhålla högväxta tallar krävs att unga tallar trängs och strävar uppåt efter ljuset, eller växer upp under en gles skärm av trädkronor. Toppskottet dominerar i tillväxten under ca 100-130 år, därefter sker jämn tillväxt över hela kronan (Westerdahl, 1996, sid. 70, 72).

Geologin och markanvändningen resulterade i tallskog

Området för Skogskyrkogården och angränsande förorter låg på 1800-talet söder om Stockholms södra tull och tillhörde några stora lantegendomar, bland andra Enskede gård. För att möjliggöra stadens expansion köptes dessa gårdar upp av Stockholms stad i början av 1900-talet (Westerdahl, 1991, sid. 25). Dessa gårdar har funnits där sedan järnåldern och områdets dalstråk med lera och mindre moränkullar har sannolikt använts som åker- och ängsmark, så kallad inägomark, i årtusenden (Cserhalmi, 1997, sid. 93). Den magrare marken på Stockholmsåsen och större berg- och moränhöjder nyttjades istället som betesmark/utmark (Westerdahl, 1991, sid. 22-25). Kartan över Enskede gård från 1729 beskriver hur intensivt den forna utmarken i dagens Kärrtorp och på Skogskyrkogården nyttjades för bl.a. bete: ”Bergig ljungmark.... ibland beväxt med smått tall och granbüske” och ”Sand och ljung hedar.... beväxt med ung små tall skog”. (Lantmäteriet, Enskede nr 1-2)

Under 1800-talet växte en självföryngrad barrskog med lövträdsinslag upp inom utmarken, vilken var talldominerad, framförallt på Stockholmsåsen. Inom dagens förorter, och speciellt på Skogskyrkogården, finns många gamla tallar kvar från den tiden. Den äldsta åldersbestämda tallen på Skogskyrkogården härrör från början av 1700-talet (Westerdahl, 1991, sid. 42). Under 1900-talets första hälft planlades den före detta inägomarken för grönskande trädgårdsstäder, medan den forna utmarkens större berg- och moränkullar bebyggdes med flerbostadshus. Utmarkens åsrygg utnyttjades för begravningsplatser.

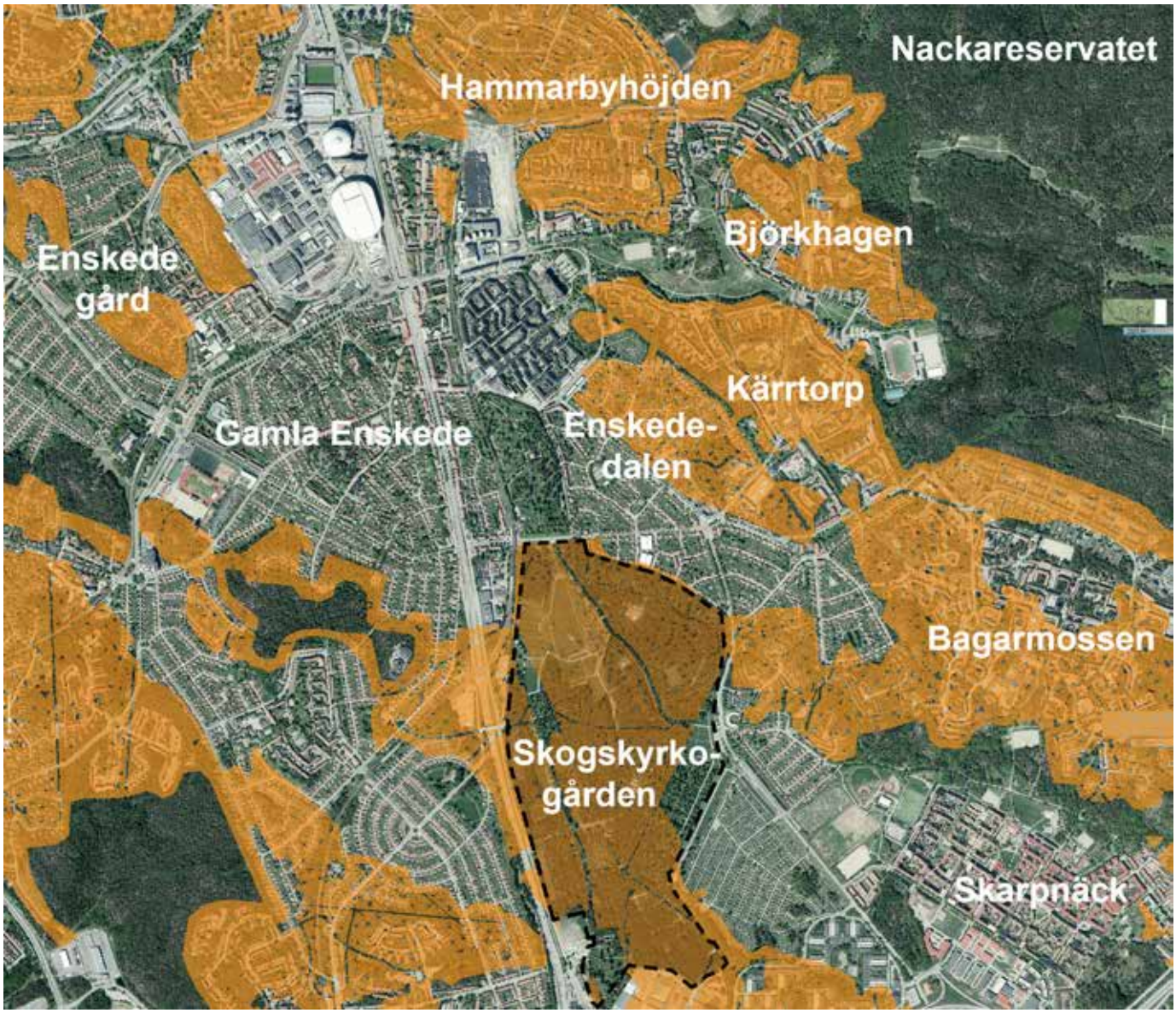

■ Fig. 2. Ortofoto med förorterna som uppstod inom forna barrskogsbevuxna utmarksområden (gul färg, ungefärlig avgränsning). Gråmarkerat område utgör Skogskyrkogården. (Stockholms stads Webmap, bearbetad av Maria Westerdahl, 2019)

Skogskyrkogården på utmarkens åsrygg

Sandsborgs kyrkogård (1895) och Skogskyrkogården (1920-1940) anlades jämte varandra på Stockholmsåsen. Men det var endast på Skogskyrkogården som den befintliga tallskogen behölls, som ett grundläggande gestaltningsmotiv efter inspiration av tyska skogskyrkogårdar och nationalromantiska ideal, enligt ett förslag av Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz(Westerdahl, 1991, sid. 13-15). Den svenska, så kallade vilda, naturen lyftes fram som ett ideal under denna epok, vilket speglade en attitydförändring till naturen, eftersom det tidigare var den forna inägomarken och den ordnade trädgårdskulturen som förordades (Westerdahl, 1996, sid. 31-32).

Modernismens flerbostadshus på den forna utmarken

Den skogbevuxna, forna utmarken passade väl in i modernismens arkitektoniska ideal under 1900-talets första hälft. Frisk luft och hälsobringande natur utgjorde målbilden, och bebyggelsen infogades med respekt för befintlig natur varvid mycket barrträd och berghällar behölls. Det hantverksmässiga byggandet bidrog också till naturens bevarande (Sax, 1989, sid. 49-50, 63-75). Flerfamiljshus, framförallt i form av lamellhus, uppfördes i Hammarbyhöjden, Björkhagen, Kärrtorp, Bagarmossen och Årsta under 1930- och 50-talen. Utöver bevarade träd, främst tallar på bostadsgårdar och i gaturum, karaktäriserades områdena av välplanerade parkstråk med bl.a. naturmark (Andersson, 2000, sid. 52-53, Nerlund, 2014, sid. 76-83).

Tallens kulturhistoriska värden i de studerade exemplen

Med kulturhistoriska värden avses definitionen i Riksantikvarieämbetets Plattform Kulturhistorisk värdering och urval (RAÄ, 1995, sid. 18, 36-39).

- Tids- och idealmarkörer inom planering och gestaltning av bostadsområden

Tillsammans med byggnaderna i modernismens förortsbebyggelse utgör de bevarade tallarna och naturmarkspartierna viktiga byggstenar som vittnar om dåvarande samhällsideologiska och arkitektoniska ideal.

- Vittnesbörd om det forna kulturlandskapet

Tallarna berättar också om det forna kulturlandskapet. Tallar, jämte ekar, är nämligen ofta ett av få konkreta spår från föregå-

ende jordbruksepok i många av dagens förorter. Tallarna visar än idag var utmarken var belägen liksom var gränsen mellan inägor och utmark gick, den sistnämnda genom bryntallar. Detta är dock inte en erkänd värdering för tallen avseende kulturmiljövärden eller kulturella ekosystemtjänster (Skogsstyrelsen, 2019; Naturvårdsverket, 2017, sid 33). Tallar med spår av användning genom t.ex. barktäkt, ses som biologiskt kulturarv (Ljung m.fl., 2015, sid. 5-6, 13-34), men som trädart förknippas framförallt ek och andra ädellövträd med kulturlandskapet.

- Världsarvet Skogskyrkogården

Skogskyrkogården är en unik helhetsskapelse där ursprunglig natur, skapade landskapsrum och byggnader samverkar till en sakral miljö av internationell betydelse, varför den också har utpekats till världsarv (Stockholms stad, 2014, sid. 310). Skogskyrkogårdens högväxta och ovanligt gamla tallskog berättar också om Enskede gårds framsynta ägare under 1800-talet, Axel Odelberg (Westerdahl, 1991, sid. 14-15, 25).

Skydd för de studerade tallarna

Befintlig lagstiftning i Miljöbalken och i Plan- och Bygglagen (PBL) innebär generellt sett ett svagt skydd för tallar inom bostadsområden. Exempelvis saknas i allmänhet skydd mot fällning i detaljplaner genom t ex marklov och PBL möjliggör inte att krav ställs på föryngring inom planlagda områden. I PBL är också paragraferna i 8 kap. om hänsyn, förvanskning m.m. av kulturhistoriska värden, fokuserade på byggnader och byggnadsverk.

I Stockholms stadsmuseums kunskapsunderlag över kulturhistoriskt värdefull bebyggelse är många byggnader i bl.a. Hammarbyhöjden och Kärrtorp klassade som särskilt värdefulla, och områdena som värdefulla helhetsmiljöer. Detta kunskapsunderlag är fokuserat på byggnader och den byggda miljön (Stockholms stadsmuseum, 2021-02-24). Ett sådant liknande fokus på byggnader är vanligt i kommunala kulturmiljöprogram. Stockholms översiktsplan föreslår en omfattande förtätning inom förorter med flerbostadsbebyggelse (Stockholms stad, 2018). I söderort betyder detta en förtätning främst inom miljöer med tallar, vilket kan leda till att de försvinner i hög omfattning, på sikt. Vid detaljplaneläggning värnas, enligt min erfarenhet, i allmänhet endast tallar med höga naturvärden inom ramen för miljöbedömningen. Där uppmärksammas också sällan tallars kulturhistoriska värden, utöver i översiktliga resonemang om naturmark. Exempel på detta finns i Kärrtorp (Stockholms stad, 2017; Stockholms stad, 2020).

Skogskyrkogården är skyddad i och med att området utgör ett riksintresse för kulturmiljövården (RAÄ, 1997-08-18). Anmärkningsvärt nog omnämns inte tallskogen i riksintressets beskrivning, trots att tallarna utgör en arkitektonisk ryggrad för begravningsplatsen. I Unescos motivering till Skogskyrkogårdens utnämning till världsarv nämns däremot tallskogen som ett bärande värde (Unesco, 1994).

Enligt Kulturmiljölagen 4 kap. 13§ krävs tillstånd av länsstyrelsen för att förändra begravningsplatser anlagda före utgången av 1939, bl.a. för att väsentligt ändra vegetation. Vid tre tillfällen har Länsstyrelsen lämnat 3-årigt generellt fällningstillstånd till Kyrkogårdsförvaltningen, senast 2020, för bl.a. träd som var sjuka eller innebar en risk (Länsstyrelsen, 2020).

Tallskogens utveckling, skötsel och framtid i söderort

Utifrån observationer inom en pågående fallstudie i Enskededalen-Pungpinan är åldern på äldre tallar i spannet ca 100-250 år. Där tallar växer i gräsytor har i princip ingen återplantering skett, varför yngre tallar i allmänhet saknas i dessa miljöer. Inom naturmarkspartier, där självföryngring är möjlig, återfinns ofta vuxna

■ Fig. 3. Högvuxen tallskog utgör stommen på världsarvet och riksintresset Skogskyrkogården. Bryntallarna i förgrunden berättar var gränsen till inägorna, det vill säga ängs- och odlingsområdena, gick. (Foto: Maria Westerdahl, 2019)

■ Fig. 4. Förtätning inom förorterna äger främst rum i tallmiljöer, vilket leder till att tallarna försvinner, som här i Kärrtorps centrum. Endast tallar med höga naturvärden värnas inom planprocessen idag, övriga tallar har svagt skydd. (Foto: Maria Westerdahl, 2019)

tallar i olika åldrar inom hällmarker, medan endast en äldre generation finns på sandmark och moränkappor. Här växer istället yngre lövträd jämte tallarna, i norrlägen även granar. Ungtallar och tallplantor saknas helt. Inom hällmarker finns däremot ofta inslag av yngre tallar men tallplantor förekommer sällan.

En jämförelse av äldre och samtida fotografier visar på att antalet tallar har minskat sedan Hammarbyhöjden-Kärrtorp-Enskededalen anlades för ca 70-100 år sedan. Orsakerna till det, utöver omfattande förtätning och att träd dör naturligt, är sannolikt flera. Friska tallar fälls, troligen för att få mer solbelysta tomter. Naturmarkspartierna nyttjas och slits i hög grad vid lek, vilket gör att tallplantor lätt skadas. Gräsklippning, framförallt med grästrimmern, ger upphov till skador på vuxna träd (Westerdahl, 1991, sid 49). Slutligen är bristen på självföryngring och nyplantering viktiga orsaker till att tallarna har blivit färre. Utöver trampskador, så försvåras självföryngringen på grund av konkurrensen från det stora uppslaget av lövträd, troligen orsakat av ökat näringstillskott till marken och upphörandet av skogsbetet. En annan orsak till bristen på självföryngring kan vara påverkan på mykorrhizan. I framtiden riskerar därför förorternas bostadsområden få ett förändrat utseende där andelen tallar minskar kraftigt, vilket skulle innebära negativ inverkan på bland annat områdenas kulturhistoriska och estetiska värden.

När Skogskyrkogården började anläggas för 100 år sedan var dess tallskog med gran- och lövträdsinslag mycket tätare än idag (Westerdahl, 1995, kap. 3 sid. 1, 6). Mellan 1920 och 1940 förvandlades den större delen av skogen till gravkvarter, det vill säga gräsytor med enstaka träd. I dagsläget tas årligen 50-100 vuxna tallar bort som är sjuka eller döda (Stjernberg, 2020-12-20). Majoriteten av tallarna på Skogskyrkogården är idag ca 130-200 år gamla, med en mindre andel strax över ca 230 år och den äldsta åldersbestämda ca 300 år (Westerdahl, 1991, sid. 42, 81). Tallpelarsalen anses utgöra ett av Skogskyrkogårdens kulturbärande inslag (Ädling, 2017, sid. 30).

En tydlig förändring fr.o.m. 1997 är den stora mängden småtallar som har planterats, och sedan 2016 även större plantor. Bristen på gallring av tätare bestånd försvårar dock tallplantornas överlevnad (Ädling, 2017, sid. 27, 29). År 1997-99 tillämpades föryngringsstrategier i några kvarter med skärmträdställning (bevarande av ett glest, äldre trädskikt, genom viss gallring) i kombination med plantering, så att ett flerskiktat bestånd uppstod (Westerdahl, 1995, Förslag till åtgärder, sid. 2, 5). Åtgärderna upphörde dock när klagomål gjordes över att friska träd fälldes. Föreslagen gallring av äldre, täta bestånd, för att underlätta utvecklingen av välväxta tallar, genomfördes inte av samma skäl.

Dagens skötselstrategi är att fälla sjuka och döda tallar liksom att plantera småtallar enligt plan i Kyrkogårdsförvaltningens digitala Artregister. Kyrkogårdsförvaltningen överväger nu att utvärdera hittills genomförda skötselåtgärder (Stjernberg, 2021-01-28).

Slutord

Kunskapen om tallarnas kulturhistoriska värden inom förorternas bostadsområden, liksom om skötselproblematiken, skulle behöva stärkas och spridas, så att tallar i högre grad kan värnas i planprocesserna, liksom i skötseln av gemensamt eller privat ägd mark.

För att långsiktigt behålla Skogskyrkogårdens högväxta tallskog, bör flerskiktade bestånd få utvecklas, precis som i en naturskog, trots att den visuella genomsikten blir mindre. Vidare bör enstaka friska tallar få fällas av biologiska skäl, för att möjliggöra att estetiskt tilltalande och livskraftiga tallbestånd bevaras och utvecklas. Detta kan vara svårt att förstå för besökare, men riktade informationskampanjer skulle kanske kunna bidra till ökad förståelse.

Undertecknad genomför våren 2021 en fallstudie inom artikelns ämnesområde vid Trafikkontoret, Stockholms stad. Ämnesområdet är också föremål för en forskningsansökan till Formas, i samarbete med Patrik Olsson, SLU, Alnarp.

Referenser

Muntlig källa

Stjernberg, Per, Trädansvarig, Kyrkogårdsförvaltningen, Stockholms stad, telefonintervjuer 2020-12-20 och 2021-01-28.

Otryckta källor/Arkiv

Lantmäteriet, Historiska kartor: Lantmäteristyrelsen arkiv, Stockholms län, Brännkyrka socken, Enskede nr 1-2

Länsstyrelsen i Stockholms län, 2020-06-01, Beslut beteckning 433-21473-2020.

Westerdahl, Maria (1995). *Skogskyrkogården Stockholm: Vegetationsinventering, förslag till åtgärder. Pärm 11.* Genomförd av Kyrkogårdsförvaltningen och VBB, på uppdrag av Kyrkogårdsförvaltningen och Länsstyrelsen. Stockholm: Kyrkogårdsförvaltningen Stockholm (opublicerad rapport).

Elektroniska källor

Bengtsson, Vikki; Lonsdale, David & Bengtsson, Ola (2017). *Värdefulla tallmiljöer: en kunskapssammanställning.* Tillgänglig via: www.pro-natura.net/publikat-filer/Tallrapport_Linkoping_170904_Final.pdf [2019-11-15].

Ljung, Tomas; Lennartsson, Tommy & Westin, Anna (2015). *Inventering av biologiskt kulturarv.* Stockholm: RiksantikvarieämbetetTillgänglig via: http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/8966 [2021-05-03].

Naturvårdsverket (2017). *Ekosystemförteckning med inventering av dataunderlag för kartläggning av ekosystemtjänster och grön infrastruktur.* Rapport 6797. December 2017.3 Tillgänglig via: https://naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-6797-7.pdf?pid=21706 [2021-04-12].

Riksantikvarieämbetet, RAÄ (2015). Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. 2015-01-19. Tillgänglig via: https://www.raa.se/app/uploads/2015/04/RAÄ-Plattform-Kulturhistorisk-värdering-och-urval-version-20150119.pdf [2019-11-15].

Skogsstyrelsen. (2020-09-22). Skogskunskap – Sköta Barrskog – Slutavverkning, Lagen och slutavverkning. Tillgänglig via: https://www.skogskunskap.se/skota-barrskog/slutavverka/slutavverkningens-grunder/lagen-och-slutavverkning/ [2021-04-12]

Skogsstyrelsen (2019). *Skogsstyrelsens gemensamma målbilder för god miljöhänsyn – nya och reviderade målbilder. Målbilder för kulturmiljöer/övriga kulturhistoriska lämningar.* Rapport 2019/21. Remissversion, sid. 8-24. Tillgänglig via: https:/diariet.regionjh.se/diariet/files/f9086df1-61f6-496b-a3d0-7e1fa3d2239e.pdf [2021-04-01].

Stockholms stadsmuseum (2021-02-24). Kulturhistorisk klassificering – Karta med klassificering – Webkarta – Hammarbyhöjden och Kärrtorp. Tillgänglig via: http://kartor.stockholm.se/bios/dpwebmap/cust_sth/kul/klassificering/ [2021-04-12].

Stockholms stad (2017). Detaljplan Hammarbyhöjden 1:1, Kärrtorp 1:1 m fl. Diarienr.: P2015-18324. Tillgänglig via: https://etjanst.stockholm.se/Byggochplantjansten/gallande-planer/ [2020-12-26].

Stockholms stad (2018). Översiktsplan för Stockholm. Tillgänglig via: https://vaxer.stockholm/globalassets/tema/oversiktsplan-ny/stadsutvecklingskarta-2018-02-19.pdf [2020-12-26].

Stockholms stad (2020). Detaljplan Hammarbyhöjden 1:1, Fyrbåken 2 m.fl. Tillgänglig via: https://etjanst.stockholm.se/Byggochplantjansten/gallande-planer/ [2020-12-26]

Unesco (1994). World heritage list. Skogskyrkogården. Tillgänglig via: https://whc.unesco.org/en/list/558 [2020-12-26].

Ädling, Andreas (2017). *Tallarna växer: En studie om föryngringsarbetet av tallpelarsalen på Skogskyrkogården.* Uppsala: Sveriges Lantbruksuniversitet. Tillgänglig via: http://stud.epsilon.slu.se/10283/1/adling_a_170920.pdf [2018-06-01].

Tryckta källor

Andersson, Thorbjörn (2000). *Utanför staden: Parker i Stockholms förorter.* Stockholm: Stockholmia förlag.

Cserhalmi. Niklas (1997). *Fårad mark, handbok för tolkning av historiska kartor och landskap.* Temanummer av tidskriften Bygd och natur. Nr 6 (1997). Stockholm: Sveriges Hembygdsförbund.

Ehnström, Bengt & Holmer, Martin (2017). *Tall – en tallrik biologisk mångfald.* CBM:s skriftserie. Nr 107. Uppsala: Centrum för Biologisk Mångfald.

Florgård, Clas (1978). *Natur i stad: betydelse, slitage, tålighet, möjlighet att bevara.* Stockholm: Statens råd för byggforskning.

Nerlund, Henrik (2014). Förtätningsstrategier i efterkrigstidens förorter. *Bebyggelsehistorisk tidskrift.* Nr 67, sid. 67-83.

Sax, Ulrika (1989). *Den vita staden: Hammarbyhöjden under 50 år.* Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.

Stockholms stad (2014). *Alla tiders Stockholm.* Stockholm: Stockholmia.

Westerdahl, Maria (1991). *Skogskyrkogården: Tallum genom tiden, historik, mål och åtgärdsprogram för Skogskyrkogårdens tallbestånd.* Stad & Land nr 99/1991. Alnarp: Movium.

Westerdahl, Maria (1996). *Den svenska skogskyrkogården: en bild från norr till söder.* Stad & Land nr 136/1995. Alnarp: Movium.

Maria Westerdahl, landskapsarkitekt
Egen verksamhet
maria.westerdahl.1@gmail.com

Bevara granhäcken?

Kunskap om skötsel i historiska anläggningar

Tina Westerlund

Den här artikeln tar sin utgångspunkt i bristen på kunskap kring granhäcksskötsel idag, med syftet att presentera metoder som stödjer erfarenhetsutbyte och dokumentation, för att bidra till tryggandet av de kulturvärden granhäckar utgör i historiska parker och trädgårdar.

Inledning

Gran (*Picea abies*) har i flera århundraden klippts som häck för att skapa rum i parker och trädgårdar, inte minst på kyrkogårdar och begravningsplatser (se figur 1). De har även använts flitigt som vindskydd vid handelsträdgårdar och plantskolor. På en del platser har granhäckar ny- och återplanterats, och klipps idag efter historiska förlagor (se figur 2), men det finns också exempel på anläggningar där granhäckarna mer utgör en rest från svunna tider (se figur 3).

Under de senaste decennierna har granhäckar ofta ersatts med andra häckväxter i allt större utsträckning, ofta på grund av att granhäckar lätt blir, glesa, kala och förvuxna. En orsak till detta verkar vara brist på kunskap om hur granhäckar sköts (Nilsson & Westerlund, 2019).

Efter Kulturmiljölagens tillkomst 1988 kan parker och trädgårdar förklaras som självständiga kulturhistoriska objekt och därmed skyddas som byggnadsminnen. Med ett sådant skydd följer också krav på dokumentation, beskrivning av platsens historia, analyser av värden, samt målsättningar och åtgärdsförslag för hur dessa värden ska kunna upprätthållas, bland annat genom skötselinsatser (Flinck, 2013, sid 35 ff). Lagstiftningen hanterar inte hur kunskapsunderlagen ska tas fram och ibland uppstår det brister i dem, samt i de skötselföreskrifter som föreslås. Syftet med denna text är att presentera metoder för att öka, och säkra, kunskapen kring park- och trädgårdsskötsel. Skötsel av granhäckar får utgöra exempel.

Att dokumentera hantverkskunskap

De rådgivande dokument som ska vägleda i hur skyddade trädgårdar och parker ska skötas kommer sällan in på beskrivningar av den hortikulturella praktiken. Det är inte så konstigt. Att dokumentera och beskriva ett hantverk är svårt. Nu kanske ni tänker att jag har fel. Mycket är skrivet om odling och trädgårdsskötsel genom tiderna. Det stämmer, men en noggrann läsning visar att vissa arbetsmoment blivit mer beskrivna än andra, och för en del finns det inga beskrivningar alls. Det är vanligt med anvisningar om att saker bör göras, men inte alls i samma utsträckning om hur eller varför (Westerlund, 2017, sid 150 ff).

I min forskning undersöker jag hur hantverkskunskap förmedlas och dokumenteras, dels i relation till trädgårdsmiljöer som har pekats ut som kulturarv, och dels i verksamheter där hantverkskunskap i traditionella odlings- och skötselmetoder fortfarande används (Saltzman, Sjöholm, & Westerlund, 2020; Westerlund, 2014, 2017, 2021). Jag har särskilt fördjupat mig i hantverket att föröka perenner med vegetativa metoder, med syftet att utveckla dokumentationsmetoder som anpassas efter den kunskap som trädgårdsmästare använder sig av i sin praktik. För att kunna do-

■ Fig. 1. Hölö Kyrkogård. (Foto: Tina Westerlund, april, 2018)

■ Fig. 2. Linnéträdgården, Uppsala. (Foto: Tina Westerlund, augusti 2014)

■ Fig. 3. Rest av granhäck vid Bjertorps slott. (Foto: Tina Westerlund, augusti, 2018)

kumentera hantverk, på ett sätt så att det kan ge vägledning för andra, är det viktigt att uppmärksamma vari svårigheterna ligger.

I en praktisk situation kan den som förmedlar kunskapen om skötseln av en växt använda sig av växtmaterialet i stunden, för att peka ut betydelsefulla egenskaper och visa genom att utföra. När skötselarbete ska dokumenteras är risken stor att viktiga detaljer kring kopplingen mellan bedömning, handling och resultat försvinner, eftersom handlingen lyfts ur sin verkliga situation. Resultatet blir ofta en allmän beskrivning som är svår att använda.

Den största utmaningen i att dokumentera ett hantverk som trädgårdsskötsel, handlar om att förmedla alla de samlade erfarenheter som någon har gjort till sin personliga kunskap genom att reflektera över sin egen och andras praktik. En person som har arbetat upp en rutin i sitt handlande behöver inte längre uppmärksamma vilken kunskap som används (Polanyi, 1966, sid. 4-5). Kunskap som inte uppmärksammas blir inte heller förmedlad (Westerlund, 2017, sid. 219 ff). Vid brist på erfarenhetsutbyte om hur skötseln bör gå till, riskerar inte bara trädgårdsobjekt som granhäckar att gå förlorade, utan även kunskapen om hur de ska skötas. För att skriva de skötselanvisningar som behövs i arbetet med att bevara och utveckla parker och trädgårdar, liksom för att bevara trädgårdarna på lång sikt, är det därför viktigt att välja metoder som kan stödja en förmedling av personlig kunskap.

Projekt för kunskapsutveckling inom skötsel

Behovet av bättre kunskapsunderlag var bakgrunden till att Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs universitet startade projektet Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar i samverkan med representanter från länsstyrelsernas kulturmiljöenheter och Riksantikvarieämbetet (Seiler, Westerlund & Almevik, 2014). Projektet pågick under 2015-2017 och hade som syfte att stärka och samordna trädgårdsskötseln vid kulturreservat och byggnadsminnen, samt visa på hur dessa kunde användas som ”laboratorium” (Almevik & Bergström, 2011, sid. 10) för att utveckla goda skötselmetoder. Målet var att ta fram praktiskt användbara handledningar och att främja informationsspridning och erfarenhetsutbyte kring skötsel av historiska parker och trädgårdar generellt.

Projektet delades in i olika skötselteman, varav skötsel av häckar utgjorde ett. När detta tema presenterades för projektets referensgrupp tog representanten från Länsstyrelsen i Värmland, ordet: ”I vårt län har granhäckar varit ett vanligt förekommande inslag i kulturmiljöer, men i takt med att häckarna blir äldre och förvuxna tas de ofta bort. Hur ska vi till exempel göra med granhäcken på Mårbacka? Den är över 100 år gammal, och vissa delar av den dör. Jag ser att det finns ett behov av att sprida erfarenheter om användning och skötsel av granhäckar, både i vårt län och i andra.” (Erika Hedenskog, muntligen, 2014-04-14). Detta blev starten på en delundersökning om skötsel av just granhäckar.

Först och främst tog projektet fasta på den praktik som sker i idag. Detta kompletterades med jämförelser av uppgifter om granhäcksskötsel i litteratur och arrangerande av möten hantverkare emellan. När personer som är erfarna inom en viss praktik samlas för att jämföra och utbyta erfarenheter sker också en kunskapsutveckling (Lave, 2008). Genom att ställas inför likheter, men också olikheter, skärptes reflektionen över den egna praktiken, vilket med stor sannolikhet sedan har lett till ökad uppmärksamhet på den personliga kunskapen (Molander 1996, sid. 143). Det är ofta i denna typ av sociala sammanhang som god praxis definieras (Gheradi & Perotta, 2016, sid. 197).

Granhäcksskötsel i litteraturen

Av uppgifter i skriftliga källor framgår att gran har använts som häck, och för formklippning, redan under 1600-talet i Sverige. När trädgårdsmästaren André Mollet kom till Sverige 1648 var han tvungen att söka efter härdiga växter för formklippning och konstaterade att vanlig gran var ett bra alternativ (Lundquist, 2007, sid. 142). Den var inte bara härdig utan också enkel att införskaffa.

Vad det gäller införskaffande av växtmaterialet så skrev veterinären Peter Hernquist i *Trägårdskonsten* från 1780-talet, om hur kottar samlas in i mars för att torkas på ett lakan på en varm plats för att fröerna ska lossna och falla ur (Hernquist, 1992). Trädgårdsmästare Peter Lundberg gav en förhållandevis utförlig skriftlig beskrivning av hur träden ska beskäras och bindas upp för att åstadkomma flerkantade former eller klot längs med stammen (Lundberg 1763, sid. 123-125).

Ett flertal författare genom tiderna pekar på granens goda egenskaper som klippt häck på grund av sina tätt sittande vintergröna barr (se figur 4). I *Handbok i trädgårds-skötseln* från 1852 förklarar trädgårdsmästare Anders Lundström varför: ”I brist på

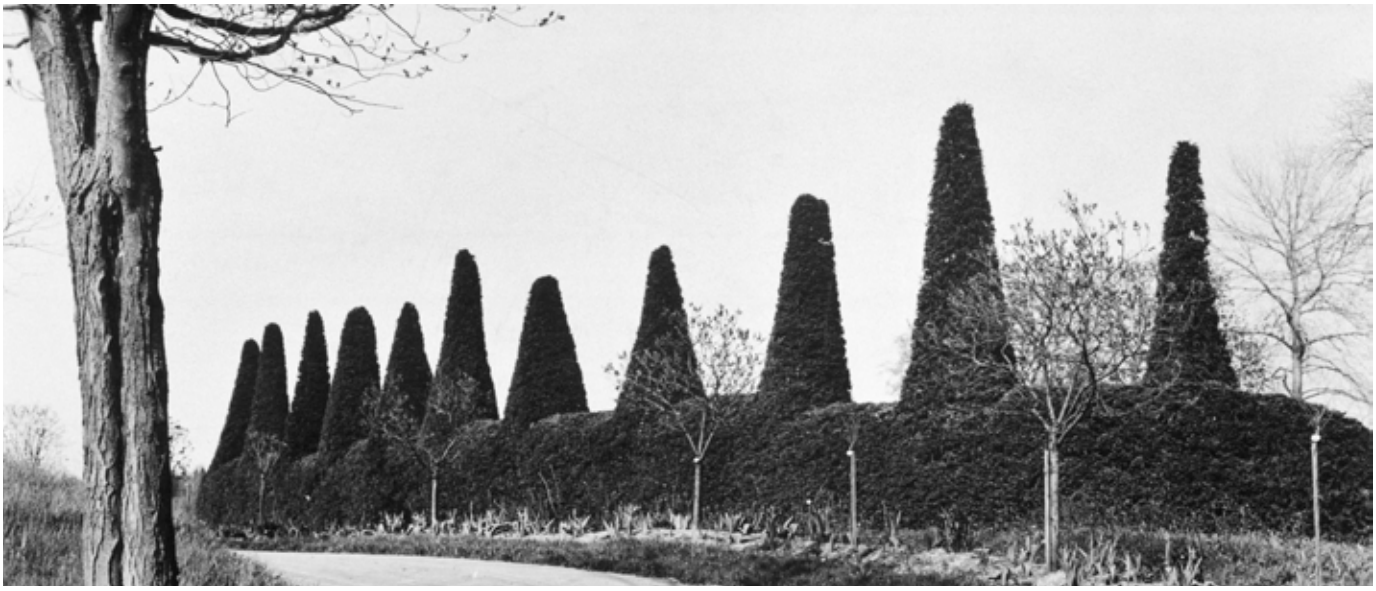

■ Fig. 4. Experimentalfältets granhäck 1926. (Foto: G. Heurlin/Stadsmuseet i Stockholm, PDM)

murar och plank är granhäckar det bästa skydd; då de huggas och klippas årligen, blifva de så täta, att de fullkomligen stänga och skydda emot både större djur och vindar" (Lundström, 1852, sid. 9). Att skydda sina odlingar, och skapa ett bra odlingsklimat för odling av frukt, bär, grönsaker och blommor, var troligen en av anledningarna till att Selma Lagerlöf lät plantera en granhäck runt stora delar av trädgården på Mårbacka.

De litteraturuppgifter om granhäcksskötsel från olika tider som vi tagit del av, fördjupar inte frågorna om själva utförandet (Nilsson & Westerlund 2019). Det som i första hand förs fram är att klippning av granhäck inte kan utföras på samma sätt som klippning av de flesta andra häckväxter. En granhäck får inte klippas för långt in på skotten, eftersom det leder till att hela grenar dör (a.a., sid.14).

Reflektioner i och över skötselhandlingen

En av landets mer iögonenfallande och välklippta granhäckar i en offentlig besökträdgård finns i Bergianska trädgården i Stockholm (se figur 5). Den är förhållandevis ung, eftersom den nyplanterades 2001. Den gamla granhäcken var drygt 100 år gammal och hade vid det laget vuxit sig så stor att den blev både svår och tidskrävande att klippa (Lenninger, 1999).

Den person som ansvarar för häcken på Bergianska trädgården idag är trädgårdsmästare Hans Nilsson. I mer än 15 år har han klippt den tillsammans med sin personal, och varje år instruerar han minst en ny medarbetare. Han har också sammanställt en skriftlig instruktion, vars funktion vi resonerade kring i projektet. Utan egen praktisk erfarenhet av att klippa granhäck var min utgångspunkt de uppgifter som hade framkommit i litteratur, vid besök i andra trädgårdar och i samtal med personer som hade skött granhäckar. Hans Nilsson fortsatte att utveckla instruktionen, med hjälp av våra gemensamma reflektioner över beskrivningar av skötselhandlingar. Han hade också hjälp av sina reflektioner i handling, när han klippte själv eller instruerade någon annan (jfr Schön 1995; Molander, 1996). Detta är ett exempel på hur uppmärksamhet på personlig kunskap kan förstärkas.

Kunskapsutbyte hantverkare emellan

För att åstadkomma ett erfarenhetsutbyte mellan personer som hade vana av att sköta granhäckar bjöd vi in till ett seminarium i Värmland. Granhäckarna på Mårbacka och Fryksände kyrkogård utgjorde våra studieobjekt, men diskussionen fylldes på med en mångfald exempel från andra platser och personliga erfarenheter. Frågor om granens biologiska förutsättningar i relation till odling och skötsel var ett viktigt inslag, likaså åldersproblematik och föränderlighet hos växtmaterialet i förhållande till att göra kulturhistoriska värderingar. Därtill diskuterades krassa frågor om döende häckar och nyplantering.

Trots att ingen utförde häckklippning under seminariet var det ändå möjligt att utbyta erfarenheter om själva praktiken (se figur 6). Val av redskap och klipptekniker beskrevs med hjälp av ord och gester. En av deltagarna konstaterade att de aldrig tidigare hade pratat på det här sättet om hur de faktiskt gör när de sköter sina granhäckar. Seminariet ledde till gemensam reflektion och diskussioner om vad som ansågs som god praxis.

Projektresultat och slutsatser

Mycket av det som diskuterades under seminariet i Värmland utgjorde underlag för en skrift om granhäcksskötsel (Nilsson & Westerlund, 2019). Skriften är därmed en dokumentation av det som anses vara god praxis av flera erfarna hantverkare. Skriften innehåller också en beskrivning av hur granhäcksklippning går till på Bergianska trädgården. Med det vill vi inte säga att det är så arbetet ska utföras överallt, men genom att beskriva hur det går till just där försökte vi undvika att göra generaliseringar i klippbeskrivningen. En beskrivning av hur något utförs på en specifik plats gör det lättare att beskriva detaljer i bedömningar och handlingar (Westerlund, 2017, sid. 185ff). Vår förhoppning är att skriften inte bara ska ge vägledning för andra i arbetet med klippning av granhäckar, utan att den även ska fungera som förebild när kunskapssammanställningar ska göras för andra skötselmoment i parker och trädgårdar.

Projektet som helhet resulterade i ytterligare tre skrifter med

■ Fig. 5. Bergianska trädgården. (Foto: Tina Westerlund, sep, 2016)

■ Fig. 6. Hans Nilsson berättar vid seminarium Mårbacka sep 2017. (Foto: Tina Westerlund, sep, 2017)

olika skötselteman (Holmqvist & Seiler, 2918; Lundberg & Seiler, 2018; Nyman-Nilsson et al. 2018). Utöver att göra kunskapssammanställningar var ett annat projektmål att främja informationsspridning och erfarenhetsutbyte. Att arrangera möten hantverkare emellan blev inte bara ett sätt att svara upp på det målet. Mötet i sig visade sig vara en metod för att utveckla bättre dokumentation av trädgårdsskötsel. Genom att träffas och prata om praktiken övar vi på att uppmärksamma vår personliga kunskap.

Kommunikation hantverkare emellan möjliggör också förvärvande av yrkeskompetens och delaktighet inom ett visst kunskapsområde, till exempel att vara med och definiera vad som är god praxis. Med en förbättrad yrkeskompetens och kunskapsspridning kan högre krav ställas på alla som är med i besluts- och åtgärdsprocesserna i våra kulturmiljöer. På så sätt får förslagen att välja andra häckväxter, där det ursprungligen stått gran, inte lika lätt gehör, en tydligare efterfrågan på gran som häckplanta kan öka produktionen i landets egna plantskolor och fler täta granhäckar kan pryda våra trädgårdar i framtiden.

English summary

The use of spruce hedges has a long history in the Nordic countries, but hardly anything is written about their management. Today we can see many mismanaged spruce hedges. To safeguard this historically appreciated garden object, we need to develop a methodology that supports the knowledge transfer in this horticultural skill, and documentation that communicates good practice. However, there is a challenge in documenting practical knowledge. This article presents methods for the documentation process that involves both the gardener's own reflection in practice, and socialisation between gardeners.

Referenser

Almevik, G & Bergström L. & (2011). Hantverkslaboratoriet. Ett nationellt centrum för kulturmiljöns hantverk. I Löfgren, E. (red.) *Hantverkslaboratorium*. Mariestad: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet, s. 8-24.

Flinck, M. (2013). *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv.* Stockholm: Carlssons förlag i samarbete med Riksantikvarieämbetet.

Gheradi, S. & Perotta, M. (2016). Re-thinking induction in practice: Profession, peer group and organization in contention. In: *Society and Business Review.* Vol. 11 No. 2, s. 193-209.

Hernquist, P. ([1780-talet] 1992). *Trägårdskonsten*. Veterinärinrättningen, Skara. En handskrift från 1780-talet vid Veterinärinrättningen i Skara tolkad av Ivar Dyrendah 1992.

Holmqvist, K. & Seiler, J. (2017). *Skötsel av historiska trädgårdar: gräsmattor.* Stockholm: Hantverkslaboratoriet i samarbetet med Riksantikvarieämbetet.

Lave, J. (2008). Epilogue: Situated Learning and Changing Practice. In: Amin, A. & Roberts, J. (Eds.) *Community, Economic Creativity, and Organization*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199545490.001.0001

Lenninger, A. (1999). Granhäckar ämne för seminarium. *MOVIUM direkt* Nr. 4:5. Alnarp: MOVIUM, s. 5.

Lundberg, D. & Seiler, J. (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: Grusgångar.* Stockholm: Hantverkslaboratoriet i samarbetet med Riksantikvarieämbetet.

Lundberg, P. (1763). *Then rätta swenska trägårds-praxis. Andra uplagan.* Westerås.

Lundström, A. (1852). *Handbok i trädgårds-skötseln*. 4e uppl. Stockholm: Norstedts.

Molander, B. (1996). *Kunskap i handling.* 2a uppl. Göteborg: Daidalos.

Lundquist, K. (2007). Kommentarer/Commentaries till kapitlet om vildväxande träd och buskar för Lustgården. I: Mollet, A. (2007 [1651]) *Le jardin de plaisir = Der Lust Gartten = Lustgård = The garden of pleasure : inledning, kommentarer = introduction, commentaries.* Uppsala: Gyllene Snittet, s. 138-143.

Nilsson, H. & Westerlund, T. (2019) *Skötsel av historiska trädgårdar: granhäckar.* Stockholm: Hantverkslaboratoriet i samarbetet med Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via: http://raa.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1350928&dswid=9085 [2021-04-1]

Polanyi, M. (1966/2009). *The tacit dimension*. Chicago: The University of Chicago Press.

Nyman-Nilsson, M., Utter, S.& Seiler, J. (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: Klippta lövbärande häckar.* Stockholm: Hantverkslaboratoriet i samarbetet med Riksantikvarieämbetet.

Saltzman, K., Sjöholm, C. & Westerlund, T. (2020). Sellable stories. The use of history in the marketing of heritage plants and gardens. *Ethnologia Scandinavica*, 50, s. 121-144.

Schön, D. A. (1995/2003). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. Repr.[= New ed.] Aldershot: Arena.

Seiler, J., Westerlund, T. och Almevik, G. (2014). Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar. Kulturreservat och byggnadsminnen som laboratorium för park- och trädgårdsvård. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*, nr 27/2014, s. 34-36.

Westerlund, T. (2021). "It's in my hands" – analytical tools for the communication of craft knowledge. Proceedings from Biennial International Conference for the Craft Sciences 4-6 May 2021, Mariestad, *FormAkademisk Journal*.

Westerlund, T. (2017). *Trädgårdsmästarens förökningsmetoder: dokumentation av hantverkskunskap.* Diss. Göteborg: Göteborgs universitet, 2017. Tillgänglig via: https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/52089 [2021-04 01].

Westerlund, T. (2014). Pionodlaren på Guldsmedsgården. I: Almevik, G., Höglund, S. & Winbladh, H. (red.). *Hantverkare emellan.* Mariestad: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet, s. 86-101.

Tina Westerlund, fil. dr, lektor och verksamhetsledare Hantverkslaboratoriet
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.
tina.westerlund@conservation.gu.se

Sandsborgskyrkogården i Stockholm

Arbetet med en vård- och underhållsplan

Daniel Hofling

Sedan 2016 arbetar Stadsmuseet i Stockholm med vård- och underhållsplaner för stadens kommunala begravningsplatser. De ska säkra bevarandet av de kulturhistoriska värdena, och samtidigt främja begravningsplatsernas grundläggande funktioner. Artikeln syftar till att presentera hur en vård- och underhållsplan kan tas fram och hur den kan användas i arbetet med planering, skötsel och bevarande. Som exempel används Sandsborgskyrkogården i Gamla Enskede. Delar av artikelns innehåll utgår ifrån *Sandsborgskyrkogården: Vård- och underhållsplan* (Hofling, 2017a, online).

Inledning

Förutom Svenska kyrkans kyrkogårdar och begravningsplatser i Stockholm finns elva begravningsplatser som ägs och förvaltas av kommunen, genom Stockholms stads kyrkogårdsförvaltning. Kulturmiljölagens (SFS 1988:950) bestämmelser för kyrkliga kulturminnen, som bland annat anger att en begravningsplats ska ha en vård- och underhållsplan, omfattar även de kommunala begravningsplatserna (Kulturmiljöförordning (SFS 1988:1188) 22 §; Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga kulturminnen (Kulturrådets författningssamling 2012:2)).

En del i Stadsmuseets verksamhet utgörs av att bistå Stockholms stad med stöd i kulturhistoriska frågor, till exempel genom att ta fram olika typer av kulturhistoriska kunskapsunderlag för kommunens förvaltningar och bolag. Vård- och underhållsplanen är ett exempel på ett sådant underlag och syftar till att vara ett grundläggande verktyg för skötsel av park- eller bebyggelsemiljöer. Den ska förtydliga och förmedla vad som är särskilt kulturhistoriskt värdefullt i anläggningen och sammanställa en översiktlig plan för hur dessa värden ska upprätthållas eller förstärkas. Därigenom ska vård- och underhållsplanen kunna utgöra en stabil grund för de beslut som tas i samband med planering, underhåll, förändringar och tillägg. De huvudsakliga delarna i vård- och underhållsplanen är historik, nulägesbeskrivning, kulturhistorisk värdering samt målsättningar och vårdkrav.

Den centrala delen i samtliga antikvariska underlag är den kulturhistoriska värderingen. Vilka kulturhistoriska värden är särskilt framträdande i miljön? Vilka delar i miljön är särskilt viktiga för att förmedla värdena? Svaren på dessa två frågor är avgörande för vård- och underhållsplanens ambition och inriktning. En annan betydande del är förvaltarens behov och intentioner. Vård- och underhållsplanen ska säkra nutida och framtida generationers tillgång till kulturhistoriska värden, men utan att begravningsplatsens grundläggande funktion hindras.

■ Fig. 1. Kvarter 5, beläget alldeles väster om kapellet, uppvisar en ålderdomlig karaktär. Kvarteret präglas av äldre lövträd, ett stort antal hängalmar samt en stor variation bland gravanordningarnas utformning. (Foto: Mattias Ek, Stadsmuseets i Stockholm arkiv, augusti 2016)

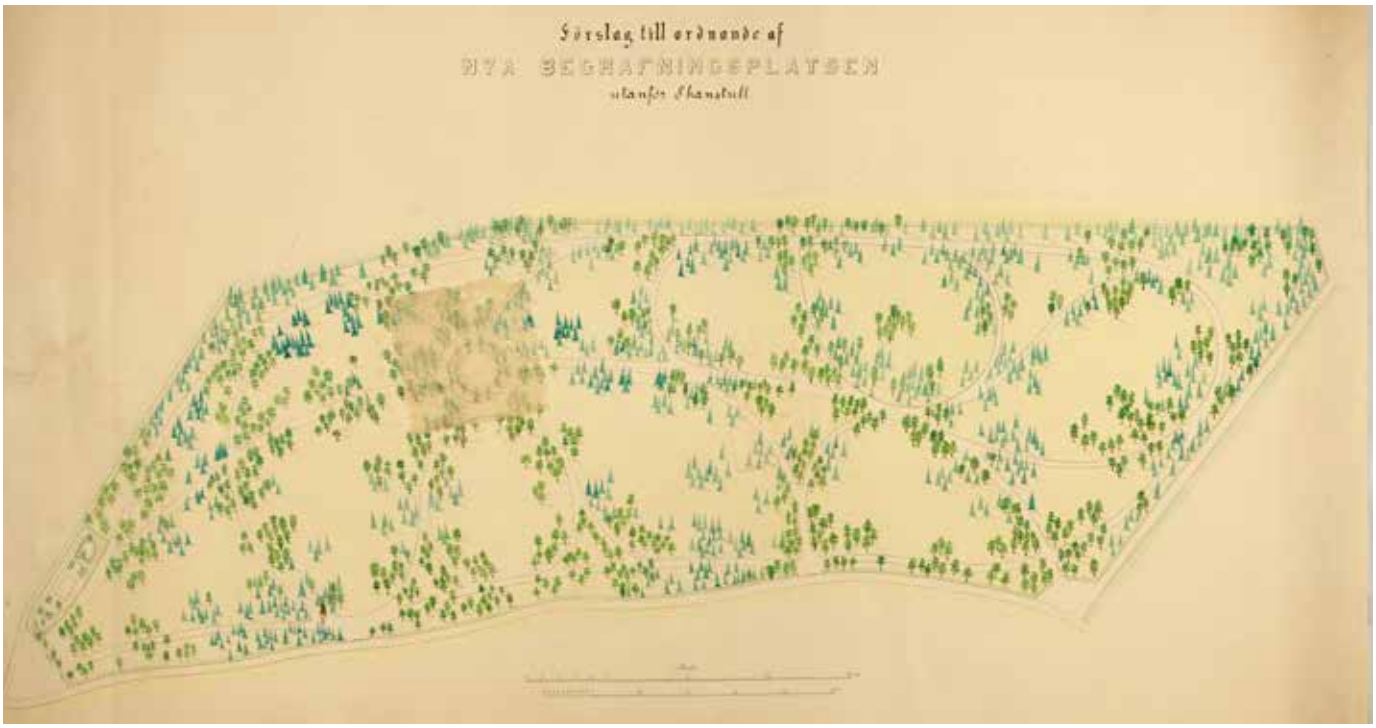

■ Fig. 2. *Förslag till ordnande af Nya begrafningsplatsen utanför Skanstull,* 1890. Ritningen är framtagen av Stockholms stads byggnadskontor. Planen är orienterad med norr åt vänster. (Stockholms stadsarkiv, Kyrkogårdsnämndens arkiv, akt NS2:1005:2)

■ Fig. 3. Foto över Sandsborgskyrkogårdens norra och äldsta del, ca 1913. Flera av kvarteren i denna del dominerades av traditionella gravkullar. Bilden visar även att de tidigaste trädplanteringarna till stor del utgjordes av gran. Idag består det planterade trädbeståndet uteslutande av lövträd. I bakgrunden den påbörjade trädgårdsstaden Gamla Enskede. (Foto: Karl Gustav Schultze, privat ägo)

Södra begravningsplatsen

År 1895 invigdes den första delen av ”Södra begrafningsplatsen” i Stockholms dåvarande södra utkanter, senare benämnd Sandsborgskyrkogården. Norr om staden fanns redan Norra begravningsplatsen men behovet av nya gravplatser gjorde sig ständigt påmint i 1800-talets växande Stockholm. Befolkningsökningen hade resulterat i en bekymmersam överbeläggning av de äldre kyrkogårdarna i innerstaden (Kinander, 1897, sid. 124).

Södra begravningsplatsen anlades efter ritningar av Stockholms stads Byggnadskontor, sannolikt genom dåvarande Byggnadskontorets parkavdelning, vid denna tid under ledning av stadsträdgårdsmästare Alfred Medin (1841–1910) (Hofling, 2017a, online, sid. 18; *Stockholms stadsfullmäktiges årstryck 1890*, 1890, bihang 74, sid. 34). Det tidstypiska formspråket utgår i alla avseenden från det sena 1800-talets romantiska trädgårdsideal enligt tysk och engelsk stil, så som Daniel Müller beskrev dem i *Trädgårdskonst* 1858 (se Fig. 2 och 3). Växtligheten dominerades av inhemska arter men med inslag av busk- och trädslag av exotisk karaktär. Ritningarna är inte signerade och det är oklart om Medin själv är upphovsmannen eller något av hans biträden (Nolin, 1999, sid. 214f). Vid tiden för anläggningsarbetena var Johan August Wahlberg (1861–1941) den kommunala kyrkogårdsnämndens trädgårdsmästare, senare titulerad trädgårdsdirektör (*Stockholms stadsfullmäktiges årstryck 1896*, 1896, bihang 100, sid. 62). Wahlberg var bosatt vid Norra begravningsplatsen men deltog regelbundet i arbetena på Sandsborgskyrkogården, då kallad Södra begravningsplatsen, under 1890-talet.

Utvidgningar och förenklingar

Under 1910-talet fortsatte anläggningsarbetena och Sandsborgskyrkogården fick sin slutliga storlek genom två utvidgningar mot söder (Stockholms stadsarkiv, Kyrkogårdsnämndens arkiv, Stockholms södra begravningsplats). Under samma tid hade arbetet inletts med ytterligare ett tillägg i söder i form av Skogskyrkogården, vilken inledningsvis betraktades som en utvidgning av Södra begravningsplatsen. Skogskyrkogården fick en helt annan karaktär men genom vissa justeringar i utformning och namnbruk i Sandsborgskyrkogårdens södra delar lyckades arkitekterna Gunnar Asplund (1885–1940) och Sigurd Lewerentz (1885–1975) sammanbinda de två begravningsplatserna. Den ursprungligen slingrande vägen från 1895 års Sandsborgskapell mot söder rätades ut och anslöts till ett rätvinkligt gravkvarter i söder. Vägens och kvarterets anspelning på stram funktionalism övergick i formella trädplanteringar och stenmurar utmed Sockenvägen, vilken skiljer de två begravningsplatserna åt. I mer symbolisk mening fick Sandsborgskyrkogårdens nämnda väg namnet ”Sju gårdars väg”, som en parallell till Skogskyrkogårdens ”Sju brunnars väg” (Hofling, 2017a, online, sid. 30), vilket också sammanband de olika begravningsplatserna.

Mellan 1930- och 1960-talen genomgick Sandsborgskyrkogården en rad mer eller mindre omfattande förändringar som förenklade och moderniserade anläggningens utformning och innehåll. En av orsakerna var eldbegängelsens tilltagande popularitet. I Sandsborgskapellet installerades ett krematorium 1931 vilket blev startskottet för omläggning av de flesta gravkvarteren. De tusentals allmänna kistgravarna ersattes under denna period till stor del av urngravar med gravrätt (Hofling, 2017a, online, sid. 39ff), vilket förenklade skötseln samtidigt som det ändrade utformningen.

Under samma period, och i likhet med många andra av landets begravningsplatser, vidtogs ytterligare åtgärder som förenklade anläggningens formspråk och innehåll. Högre driftskostnader ställde krav på minskat eller rationaliserat underhåll, vilket bland annat medförde att de tidigare så karakteristiska gravkullarna jämnades med marken samt att de grusade gravkvarteren fick en genomgående beläggning av gräs (se Fig. 3) (Hofling, 2017a, online, sid. 21). En annan representativ förändring var övergången från en variationsrik till alltmer likformig uppsättning av gravanordningar. Förutom de nya skötselkraven, bidrog sannolikt funktionalismens strama linjer och folkhemmets socialpolitiska jämlikhetsideal till denna utveckling.

Kulturhistoriska värden

Idag är Sandsborgskyrkogården en representation av de strömningar och ideal som präglade trädgårdskonsten och kyrkogårdsarkitekturen under 1800-talets senare del. Det organiska formspråket i delvis symmetri, de äldre parkträden samt sorgeträden i form av hängalmar (*Ulmus glabra* ’Camperdownii’) vittnar om tidens rådande romantiska influenser i kombination med en traditionell kyrkogårdssymbolik (se Fig. 1).

Förutom de ursprungliga delarna finns flera senare inslag med stora kulturhistoriska värden. Den norra entrén består av en monumental trippelportik med urnnischer, ritad av Lars Israel Wahlman (1870–1952) under 1930-talet, som ett resultat av det nya, alltmer vanliga, urngravskicket, samt att Sandsborgskapellets krematorium hade tagits i bruk (Stockholms kyrkogårdsförvaltnings arkiv, ritn.nr. 03:30-104–109). Det södra entrépartiet är en av delarna som samgestaltades med Skogskyrkogårdens huvudentré och är ett uttryck för hur den naturromantiska Sandsborgskyrkogården kopplades samman med den mer modernistiska Skogskyrkogården.

Vidare finns intressanta berättelser om skötseltraditionens kultur, som främst uttrycks immateriellt, däribland den period då Sandsborgskyrkogården sköttes av en genomgående kvinnlig arbetsstyrka. De så kallade kyrkogårdskullorna var säsongsarbetande kvinnor från Dalarna, inhysta i en för personalen särskilt uppförd kasern på kyrkogården (Rosander, 1963, sid. 125–142).

Vårdplanens omsättning i praktisk förvaltning

Sedan vård- och underhållsplanen togs fram har den nyvunna kunskapen kommit att användas vid både större och mindre åtgärder. Först ut var en förnyelse av den formellt utformade kransen av pyramidalt klippta granar (*Picea abies*) som planterades kring kapellet under tidigt 1900-tal. År 2016 ansökte Kyrkogårdsförvaltningen om fällning och nyplantering efter att granarna under senare år blivit allt mer deformerade samt skapat en skuggig miljö invid kapellet (se Fig. 4). Med det övergripande förvaltningsdokumentet som utgångspunkt kunde en mer detaljerad konsekvensbeskrivning tas fram som utredde hur ett byte av granarna skulle påverka de kulturhistoriska värdena (Stadsmuseets arkiv,

■ Fig. 4. De pyramidalt klippta granarna vid kapellet under 1930-talet, samt före respektive efter förnyelsen. (Foto överst: fotograf okänd, Kyrkogårdsförvaltningens arkiv. Foto mitten: Mattias Ek, Stadsmuseets i Stockholm arkiv, november 2016. Foto nederst: Daniel Hofling, januari 2020)

dnr 4.5/905/2017). Konsekvensbeskrivningen låg till grund för länsstyrelsens beslut om tillstånd samt åtgärdens genomförande. För att i möjligaste mån upprätthålla en genetisk kontinuitet och trovärdig kulturhistorisk kontext ersattes de äldre granarna av granplantor med ursprung från Skogskyrkogården.

Inom uppdraget med vård- och underhållsplanen togs även en inventering av kapellet fram (Hofling, 2017b, online). Under 2020 genomgick kapellet en tillgänglighetsanpassning enligt ett förslag med utgångspunkt i vård- och underhållsplanens kulturhistoriska värdering. Även i detta fall kompletterades arbetet med en konsekvensbeskrivning som redogjorde för hur tillgänglighetsanpassningarna skulle påverka värdena.

Avslutning

Trots sina kulturhistoriska värden är Sandsborgskyrkogården idag relativt okänd och i litteraturen närmast obehandlad, vilket blir särskilt påtagligt när grannen i söder, Skogskyrkogården, är den tveklöst mest omskrivna och välkända begravningsplatsen i landet.

Arbetet med Sandsborgskyrkogårdens vård- och underhållsplan har varit en del i att försöka synliggöra anläggningens kulturhistoriska betydelse. Förutom att säkra bevarandet av de kulturhistoriskt värdefulla delarna i den framtida förvaltningen, har arbetet resulterat i nya publikationer, guidade visningar samt föredrag.

Som kommunal organisation i landets största stad, med flera stora begravningsplatser att förvalta, har Stockholms stads kyrkogårdsförvaltning jämförelsevis stora möjligheter att genomföra många av de åtgärder som vård- och underhållsplanen föreslår. Samtidigt är det en känslig balansgång mellan kulturhistoriska intressen och de behov som finns, för att kunna bedriva verksamheten och fortsätta tillhandahålla gravplatser för en ständigt växande storstad. Ur denna aspekt har vård- och underhållsplanen en betydande roll som verktyg för att påvisa vad som är viktigt att bevara, hur det ska bevaras och vilka förhållningssätt som ska utgås från i den framtida förvaltningen.

English summary

In 2017, the Stockholm City Museum developed a care and maintenance plan for the Sandsborg Cemetery (Sandsborgskyrkogården), situated in southern Stockholm. The plan aims to be an essential tool in management and maintenance of the cemetery. It also defines and communicates the cultural-historical values of the site, as well as provides a strategy for how these values can be maintained or reinforced.

Inaugurated in 1895, Sandsborg Cemetery was designed by the City Planning Office in Stockholm. The design was strongly influenced by the late 19th century romantic garden ideals, expressed in both forms and species. During the 1910s, the Sandsborg Cemetery received its current size and shape through two enlargements in the south. At the same time, plans were laid out for a similar extension, which became the Woodland Cemetery (Skogskyrkogården). In order to connect the two burial sites, the southern parts of Sandsborg Cemetery underwent a partial reshaping.

During the mid-1900s, several modernizations were carried out, followed by the increasing cremation rates and maintenance costs. This resulted in the simplification of the design of the cemetery. One of the more significant consequences was the reshaping of the burial areas, which received a more homogeneous character than before.

Regardless of later transformations, Sandsborg Cemetery is a well-preserved example that illustrates the contemporary ideals that prevailed in garden and cemetery architecture in the late 19th century Sweden. Important attributes that represent these values include the informal garden design and the original tree population.

Sandsborg Cemetery is relatively unknown today despite its high cultural-historical values. This becomes especially evident when compared to the neighboring Woodland Cemetery, which is undoubtedly the most well-known burial site in Sweden.

The Care and Maintenance Plan plays a significant role in defining the balance between cultural historical interests and the need to provide burial sites for an expanding city. This is done by providing tools to determine what is important to preserve, how it should be preserved and what approaches to use in future maintenance.

Referenser

Digitala Stadsmuseet, Fotografier, tillgängliga via: http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/ [2021-03-18]

Hofling, Daniel (2017a). Online. *Sandsborgskyrkogården: Vård- och underhållsplan*. Stadsmuseet rapporterar 114. Stockholm: Stadsmuseet i Stockholm. Tillgänglig via: https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5004-Dokument-och-publikationer/200%20Publikationer/Stockholms_stadsmuseum_rapporterar/SSMB_0034058_01.pdf.info [2021-02-23].

Hofling, Daniel (2017b). Online. *Sandsborgskapellet: Bebyggelsehistorisk inventering*. Bilaga till Stadsmuseet rapporterar 114. Stockholm: Stadsmuseet i Stockholm. Tillgänglig via: http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5004-Dokument-och-publikationer/200%20Publikationer/Stockholms_stadsmuseum_rapporterar/SSMB_0034059_01.pdf.info [2021-03-18].

Kinander, Emil (1897). Stockholms begrafningsplatser. I: Dahlgren, Erik Wilhelm (red.) (1897). *Stockholm: Sveriges hufvudstad skildrad med anledning av allmänna konst- och industriutställningen 1897 enligt beslut af Stockholms stadsfullmäktige*. Band 2. Stockholm: J. Beckmans Förlag, sid. 120–129.

Nolin, Catharina (1999). *Till stadsbornas nytta och förlustande: Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Stockholm: Byggförlaget.

Rosander, Göran (1963). Kyrkogårdskullorna: de kvinnliga säsongarbetarna på Norra begravningsplatsen i Stockholm. I: *Samfundet S:t Eriks årsbok*. 1963, sid. 125–142.

Stadsmuseets i Stockholm arkiv:

Dnr 4.5/905/2017. *Antikvarisk konsekvensbeskrivning: Avverkning och återplantering av formklippta granar kring Sandsborgskapellet, Sandsborgskyrkogården*, 2017-03-22.

Stockholms kyrkogårdsförvaltnings arkiv:

Sandsborgskyrkogårdens arkivhandlingar. Anteckningar, protokoll, byggnhandlingar, kartor, ritningar, fotografier, 1890–2016.

Stockholms stadsarkiv:

Kyrkogårdsnämndens arkiv, Stockholms södra begravningsplats, kartor och ritningar, 1890–1920.

Stockholms stadsfullmäktiges årstryck 1890 (1890). 'Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtande och Memorial', bihang 74, sid. 34, https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Kommuntryck/Visare?filename=KTR0032_016_ps.pdf&documentid=b928690a1b2a0901edb397324dd3639b&page=34&search=planteringar [2020-03-20].

Stockholms stadsfullmäktiges årstryck 1896 (1896). 'Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtande och Memorial', bihang 100, sid. 62, https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Kommuntryck/Visare?filename=KTR0043_027_ps.pdf&documentid=8a4002c91604449f6854ee7ea123583e&page=62&search=bihang%20100 [2020-03-19].

Daniel Hofling, trädgårdsantikvarie
Stadsmuseet i Stockholm
daniel.hofling@stockholm.se

Från betesmark till gräsmatta och tillbaka igen

Ett återtag av historisk skötsel för kyrkogårdens gröna rum

Lilly Kristensen

Med ett antal exempel från Mellansverige, visar texten på hur begravningsplatsers vegetation har hanterats och använts genom historien, samt hur de är skyddade idag och hur kyrkogårdsförvaltningarna resonerar kring skötseln för att dels anpassa den till de lagskydd som finns för vegetationen, dels minska miljöpåverkan.

Betesmark och ängsytor blev kortklippta gräsmattor

Historiskt sett har planteringar inte varit självklara på begravningsplatser (se Figur 1). En förklaring skulle kunna vara att trädens rötter ansågs vara i vägen när man grävde (Grönwall, 2017). En annan förklaring kan ha varit att det var en löneförmån för klockare eller präst att få ta höskörden, av ängen som trots allt var vanlig på begravningsplatser, och låta sina djur beta där (Morin & Grönwall, 2018). I det fallet ville man troligen ha så mycket öppen yta som möjligt för att maximera skördeuttaget.

Denna typ av ängsartad yta försvann mer och mer, varefter maskiner gjorde intåg på begravningsplatserna. Driften rationaliserades och dagens kortklippta gräsmattor är en följd av att förvaltningarnas anpassningar för de moderna arbetsredskapen (Klintborg-Ahlklo 2001). Utvecklingen av arbetsredskap fortgår än idag och ett exempel är robotgräsklippare som får ta hand om delar av dagens gräsytor.

■ Fig. 1. Västeråkers kyrka ger en idé om hur kyrkogårdar kan ha sett ut en gång i tiden. Träd, häckar och planteringar som vi idag ser som ett självklart inslag på kyrkogårdarna finns inte med på teckningen från år 1707. Hela ytan utgörs av en äng och beteshage. Förstorar man bilden så syns ett djur som står och betar vid kyrkans högra gavel. (Foto av teckning ur Peringskiölds Monumenta Uplandica II. Tillgänglig via: http://kulturarvsdata.se/raa/kmb/html/16000200140737 [2020-02-24])

Dubbelt skydd av vegetation och murar idag

Medveten gestaltning av vegetation på begravningsplatser skyddas idag av kulturmiljölagen (KML 1988:950). Det innebär att det krävs tillstånd från länsstyrelsen vid åtgärder på till exempel träd och häckar (Kulturmiljölagen, 1988). Stenmurar och träd är skyddade av kulturmiljölagen på begravningsplatser som kom till före år 1940 men även tolv modernare begravningsplatser är skyddade enligt beslut från Riksantikvarieämbetet (1996-06-14). Enligt biotopskyddsförordningen (Förordning 1998:1252) är bland annat murar i jordbrukslandskap och alléer skyddade då de bland annat utgör habitat och spridningskorridorer för utsatta arter (*Biotopskyddsområden*, 2012). Alltså kan en del stenmurar och alléer på begravningsplatserna anses ha dubbelt skydd, dels för att de är värdefulla ur ett kulturmiljöperspektiv men även att de är värdefulla ur ett biologiskt perspektiv.

Exempel på kyrkogårdsförvaltningars arbete med ängsytor

Förutom att ta hänsyn till det skydd som kyrkogårdens vegetation så görs anpassningar i skötselverksamheten för att minska påverkan på klimatet, som ett led i Svenska kyrkans miljöarbete (Svenska kyrkan, 2020). Här nedan presenteras några exempel för att visa hur kyrkogårdsförvaltningarna går tillväga idag. Som en följd av klimatarbetet så kan man ana att även gestaltning och uttryck kommer att påverkas, den nyfikne får vänta och se hur och om de små stegens förändring ger resultat i framtiden.

På Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning, årets kyrkogårdsförvaltning år 2017 (Föreningen Sveriges kyrkogårdschefer, 2020), använder man robotgräsklippare för att minska miljöpåverkan. I och med att den nya tekniken togs i bruk gjordes små ändringar på anläggningen. För att skydda träden från påkörningsskador har förvaltningen konstruerat små nätburar som är fyllda med antingen dekorativa stenar eller perenner och placerat dessa runt stammarna. De har dessutom, som ett led i miljöarbetet, valt att överge de motordrivna trimrarna för att minska på utsläppen. På de gräsytor roboten inte kommer åt har man istället anlagt perennrabatter. Dessa kräver visserligen omsorg men i en annan, mindre, omfattning än gräsytorna krävde tidigare (Ljungberg, 2020). Denna anpassning till maskiners kapacitet och att rationalisera bort vissa moment kan man se som ett sätt att gestalta om begravningsplatsen i det lilla, men även som ett sätt att rationalisera och samtidigt minska utgifter och utsläpp.

En utveckling runt om i landet är att förvaltningar ser tillbaka på hur marken såg ut innan maskinernas intåg. Ofta är det ändå kyrkans pågående miljöarbete som är ett incitament till varför man väljer att återgå till ängsytor och att tillåta gräset att växa sig högt innan det är dags för klippning. Oavsett vilka argumenten är för denna typ av skötsel så är resultatet detsamma, att delar av marken hävdas på liknande sätt som under tidigare århundraden och den historiska cirkeln av gräsytornas utseende och skötsel kan anses vara sluten.

Sollentuna församling vill också minska på utsläppen men har valt att gå en annan väg än Harplinge-Steninge pastorat. På utvalda ytor ersätter betande får de maskiner som tidigare användes för att klippa gräs och sly och man hyr även in en hästdragen slåttermaskin för att på gammaldags vis ta hand om stora ängsytor (Sollentuna pastorat, 2020).

I Vallentuna församling pågår också ett miljöarbete och ett steg i detta är att man har låtit inventera begravningsplatserna avseende biologisk mångfald (Vallentuna församling 2018). Även denna förvaltning hävdar delar av begravningsplatserna som äng,

■ Fig. 2. Vallentuna kyrkogårdsförvaltning har låtit gräset växa och bli till äng för att främja den biologiska mångfalden. (Foto: Max Lundén Jansson, 2019)

det vill säga slår gräs och örter en gång om året (se Figur 2), för att gynna olika arter (Hallberg, 2020, muntligen). En trevlig effekt av detta är att man vid äldre gravplatser kan få en föreställning om hur det en gång kan ha sett ut på begravningsplatsen, kanske så långt bakåt som på medeltiden, då kyrkogården ofta bestod just av en ängsyta, som ibland betades (Lundquist, 1992).

Ett exempel på modern tappning av kyrkogårdsäng finns på Norra kyrkogården i Visby där man har anlagt en ängskyrkogård i en del som tidigare var en igenvuxen före detta beteshage (se Figur 3a & 3b). I gestaltningen av ängen har kalkgynnade växter använts och delar av kyrkogården kommer att skötas som ängsmark (Visby Domkyrkoförsamling, 2019). För sitt arbete med Ängskyrkogården fick Visby Domkyrkoförsamling Region Gotlands arkitekturpris år 2019 (Region Gotland, 2019).

■ Fig. 3a. Visby domkyrkoförsamling har anlagt Ängskyrkogården på Visby Norra kyrkogård. (Foto: Klara Holmqvist, 2019)

■ Fig. 3b. Visby domkyrkoförsamling har anlagt Ängskyrkogården på Visby Norra kyrkogård. (Foto: Klara Holmqvist, 2019)

Ändrad skötsel på grund av ändrade gravskick

Den 15 december 1888 fattade regeringen beslut om att kremering var tillåtet i Sverige (Ekström 2007). Det beslutet är en faktor som har medfört att våra begravningsplatser, och gravskicken på dem, med tiden har förändrats. När man gravsätter en urna tar det inte lika mycket mark i anspråk som för en kista och det finns dessutom möjlighet att utnyttja annan, mer svårgrävd, terräng än tidigare.

Gravskick till följd av kremering är bland annat askgravplatser och minneslundar. Minneslundar blev tillåtna den 1 januari 1958 (*Kyrkogårdens form och miljö*, 1991) och har sedan dess varit ett vanligt gravskick på allmänna begravningsplatser.

Enligt uppgift från flera kyrkogårdsförvaltningar så är det stor efterfrågan på askgravplatser. Man har därför anpassat sig efter allmänhetens önskemål och återlämnade gravplatser har gjorts om på många platser för att passa dagens behov. Ett sätt är att anlägga askgravplatser är i gamla familjegravar. På det sättet har nya gravplatser anlagts i gamla kvarter och man har därmed bevarat det ursprungliga samtidigt som en årsring med dagens ideal lagts till.

Runt om i landet pågår det ett arbete med att se över alla gravanordningar för att se om de står säkert enligt rekommendationer från Centrala Gravvårdskommittén (Sveriges krematorie- och kyrkogårdsförbund, 2020). Är det så att en gravanordning är osäker kontaktas gravrättsinnehavaren och denne ombeds att åtgärda sin egendom. I många fall sägs gravrätten upp därför man av olika orsaker inte vill åtgärda sin gravanordning och därmed tillfaller den upplåtaren (Begravningslag, 1990). Detta innebär åtminstone två saker, dels att det blir en hel del mark som går att upplåta igen och dels att man på något sätt får ta hand om gravanordningar som nu har tillfallit kyrkogårdsförvaltningarna.

Stenmurar förr och nu

Idag är vi vana att se stenmurar som omgärdar kyrkogårdar. Ursprunget till detta är att det i ett kungligt brev år 1764 bestämdes att kyrkogårdsmuren skulle uppföras av gråsten utan något murbruk eller annat bindemedel (Lundquist, 1992). Men även en kyrkogårdsmur kan idag vara olika utformade, precis som gravplatserna. En modern tolkning av den historiska kallmuren, utan bruk, har gjorts på olika håll i landet. Bland annat har Dingtuna, Boo och Skara anlagt gabionmurar (Stiftelsen kulturmiljövård, 2015; Skara pastorat 2019; Boo församling, 2016).

Denna typ av konstruktion, där stenmuren ligger inuti en nätkorg (se Figur 4), kanske vi oftast ser längs med vägar men nu förekommer den alltså som ett nytt uttryck på några kyrkogårdar. Det speciella med gabionmurar på nämnda begravningsplatser är att byggnadsmaterialet bland annat består av de återlämnade gravstenar som tagits bort till följd av det pågående säkerhetsarbetet som nämndes i förra avsnittet. På detta sätt har de valt att ta hand om bortvalda gravstenar, som vid en utredning hade ringa kulturhistoriskt värde, och återanvänt dem på platsen. För att inte kunna identifiera de gravsatta så knäcktes gravstenarna så att hela namn och årtal inte skulle kunna gå att utläsa (*Ducatus*, 2018).

Detta sätt att återanvända och bryta gravstenar har inte varit helt okontroversiellt, vilket Skara pastorat fick erfara. Efter två år av rättsprocesser hamnade ärendet i kammarrätten där de slutligen fick rätt att uppföra muren med brutna stenar (*Ducatus*, 2018).

Övriga åtgärder för den biologiska mångfalden

Svenska kyrkan förvaltar markytor som är värdefulla på många sätt och nedan följer exempel på små och stora insatser för att hjälpa flora och fauna. På de flesta kyrkogårdar är olika anläggningsperioder och stilideal synliga i olika delar, likt årsringar.

■ Fig. 4. Denna gabionmur finns på Marie kyrkogård i Skara. (Foto: Lilly Kristensen, 2019)

■ Fig. 5. Trots allt allvar och alla regelverk så finns det utrymme för egna initiativ. Försök att sitta fint på en av Harplinge kyrkogårds högstubbar. (Foto: Lilly Kristensen, 2019)

Äldsta delen av Kalmar Norra kyrkogård är från 1911 och är symmetriskt utformad med ett växtmaterial i raka rader. Nästa årsring är Skogskyrkogården som invigdes 1939 där vegetationen till stor del består av tall och rhododendron i en friare, mer naturlik, plantering. Ytterligare en utbyggnad är planerad och nu är det en naturkyrkogård som anläggs. Tanken är att behålla stora delar av trädbeståndet och anlägga gravsättningsområden i öppna gläntor mellan träden där syftet är att bevara skogskaraktären (Kalmar pastorat n d), som i sin tur gynnar den biologiska mångfalden.

Harplinge har låtit lekfullheten komma fram på begravningsplatsen. En högstubbe som har sparats för att gynna den biologiska mångfalden utgör samtidigt ett blickfång och hjälper besökare att hitta sittplatser under tak inne i skuggan, som kunde varit svåra att se om inte högstubben hade visat vägen (se Figur 5).

Slutord

Det återstår att se om dessa skötselåtgärder kommer att bli permanenta och om det kommer att fortsätta i denna riktning runt om i landet. Det är många lagar och regler som behöver beaktas på begravningsplatser och alla skötselåtgärder lämpar sig inte överallt. Trots allt visar nedslagen ovan på att det finns utrymme för att göra något utöver det vanliga. Förhoppningsvis bidrar detta till att besökare får en positiv upplevelse, samtidigt som det bidrar till vår tids historiska avtryck på begravningsplatser.

Referenser

Andréasson, Anna (2007). *Trädgårdshistoria för inventerare*. Alnarp: Programmet för odlad mångfald/Centrum för biologisk mångfald.

Arvidsson, Johan & Höjer, Åsa (2012). *Bland ringkors och murgröna*. Visby: Kyrkogårds- och fastighetsförvaltningen.

Begravningslag (1990:1144). Tillgänglig via: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/begravningslag-19901144_sfs-1990-1144 [2023-05-20].

Biotopskyddsområden. Vägledning om tillämpningen av 7 kap 11 § Miljöbalken. Handbok 2012:1 utgåva 1, Stockholm: Naturvårdsverket. Tillgänglig via: https://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-0176-6.pdf?pid=8067 [2020-03-02].

Boo församling (2016). Miljön i ständigt fokus. *Boo församlingsnytt* nr 2, 2016. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/filer/BFN2_16.pdf [2020-03-01].

Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader (1991). Utgiven av Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation. Stockholm: Allmänna förlaget.

Ducatus (2018). Gravstenar får nytt liv i Skara. Medlemstidning för Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Nr 1/ 2018, sid. 36-37.

Ekström, Sören (2007). *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*. https://www.skkf.se/sites/default/files/pagefiles/SKKF_bok.pdf [2020-02-19].

Föreningen Sveriges kyrkogårdschefer (2020) *Tidigare vinnare*. Tillgänglig via: https://kyrkogardschefer.se/tidigare-vinnare/ [2020-02-28].

Grönwall, Eva (2017). *Kyrkans begravningsplatser förr och nu*. Häfte utgivet av Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1628415 [2020-02-25].

Hallberg, Tomas (2020-02-26). Vallentuna församling. Telefonsamtal.

Huskvarna Pastorat (2020) *Biologisk mångfald gynnas*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/huskvarna/biologisk-mangfald-gynnas [2020-02-12].

Kalmar pastorat (n d) *En ny del av kyrkogården: Naturkyrkogården*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/kalmar/kyrkogarden/en-ny-del-av-kyrkogarden-naturkyrkogarden [2020-03-01].

KML, Kulturmiljölag (SFS 1988:950). Tillgänglig via: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950 [2021-05-20-].

Ljungberg, Håkan (2020-02-28). Harplinge-Steninge pastorat. Telefonsamtal.

Lundquist, Kjell, (1992). Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia. i: Bucht, Eivor (red). *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Stad & Land nr 103/92. Alnarp: Movium, sid. 12-35.

Morin, Henrik & Grönwall, Eva (2018). *Växter vid äldre gravplatser – ett grönt kulturarv att bevara och återanvända*. Alnarp och Stockholm: Programmet för odlad mångfald & Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Tillgänglig via: https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/pom/180911-vaxter-vid-aldre-gravplatser_klar.pdf [2020-02-06].

Riksantikvarieämbetet (1996-06-14). *Beslut om Skydd enligt kulturminneslagen samt tillståndsprövning för ändring m m av vissa begravningsplatser med kapellkrematorier eller begravningskapell*. Beteckning 3551/88. Tillgänglig via: https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001835284&thumbnail=false [2021-05-20]

Skara pastorat (2019) *Gravskick*. https://www.svenskakyrkan.se/skara/gravskick [2020-03-01]

Sollentuna pastorat (2020). *En grönare kyrka*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/sollentuna/gronare-kyrka [2020-02-18].

Stiftelsen kulturmiljövård (2015) *Dingtuna nya kyrkogård. Uppförande av gabionmur. Antikvarisk rapport*. Rapport 2015:95. Tillgänglig via; https://www.kmmd.se/PageFiles/332/Rapport%202015_95.pdf [2020-03-01].

Svenska kyrkan (2020). *Mål 13 - Bekämpa klimatförändringarna*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/agenda2030/mal-13---bekampa-klimatforandringarna [2020-02-28].

Sveriges krematorie- och kyrkogårdsförbund (2020) *Centrala Gravvårdskommittén* (*CGK*). Tillgänglig via: https://skkf.se/cgk/) [2020-03-01].

Vallentuna församling (2018). *Vi arbetar för och med miljön*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/vallentuna/vi-arbetar-for-och-med-miljon [2020-02-28].

Visby domkyrkoförsamling (2019). *Invigning av Ängskyrkogården*. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/visby/nyheter/invigning-av-angskyrkogarden [2020-02-28].

Lilly Kristensen, fd kyrkogårdskonsulent
Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation
För kontakt med författaren hänvisas till Bulletinens redaktion

Exkursion bland Uppsalas kyrkogårdar

Pernilla Lindström

I samband med seminariet *Begravningsplatsernas gröna kulturarv* i oktober 2019 gjordes en exkursion till fyra kyrkogårdar i Uppsalas närområde, där deltagarna fick tillfälle att närmare reflektera över bevarande och utveckling av kyrkogården. Exkursionen leddes bl a av André Strömqvist som varit har delaktig vid flera av de åtgärder som vi fick se exempel på under dagen.

Den första turen gick till Lena kyrka som uppfördes omkring år 1300. På platsen har människor begravts i ungefär 2500 år, det vet vi för på åsen finns nämligen gravfält från järnåldern. Den nuvarande kyrkogården kan spåras tillbaka till medeltiden och är inhägnad av en kallmurad bogårdsmur och en trädkrans av lindar. Det finns ett antal luckor i trädkransen som uppstått till följd av att träd som fällts inte ersatts av nya exemplar. I närheten av kyrkan hittar man järnbruket Vattholma och på kyrkogården finns många vackra exempel på smideskors som kan komma från brukets produktion (se Figur 1).

Kyrkogården har utvidgats i omgångar och den nyare delen skiljs från den äldre genom en slänt och den gamla bogårdsmuren. Tydligt på den äldre delen är fortfarande att kyrkogården ursprungligen varit större åt söder än åt norr eftersom man trodde att kyrktornet på den yttersta dagen skulle falla åt norr och vem vill bli begravd under kyrkan och riskera att inte ta sig upp ur sin grav på uppståndelsedagen? Kyrkogårdens nyare del anlades 1930 och knyter an till den gamla i sin utformning. De två länkas samman med den gemensamma naturstensmuren och trädkransen, samtidigt som muren och höjdskillnaden tydliggör kyrkogårdens ursprungliga sträckning.

Året innan vårt besök hade muren renoverats i väster och söder. Den bedömdes tidigare vara murad omkring 1930 men visade sig under renoveringen vara betydligt äldre än 1800-talets mitt. Man hittade under renoveringen spår efter en stiglucka som finns avbildad 1748 men som sattes igen efter 1828. Ett fragment av en runsten av kalksten hittades också i muren under renoveringen.

Efter Lena gick turen vidare till Ärentuna kyrka som även den är anlagd omkring år 1300. Liksom vid Lena kyrka har marken i Ärentuna en lång hävd vilket gravfält från brons- och järnålder, belägna i närheten av kyrkogården, vittnar om. Kyrkogården består av en äldre och en nyare del där den äldre omgärdas av en bogårdsmur med en stiglucka i öster. Den äldre delen har grusgångar med kvarter i gräsmatta och minner om äldre tiders ”allmänna raden” där gravvårdarna står på rad (dessa har även kallats allmänfält, allmänna linjen, allmänna varvet samt linjegravar, vilket är en beteckning för avgiftsfria gravar för sämre bemedlade fram till 1964. De hade ofta enklare träkors eller stenar som markering. Förf. anm.). Utmed murens insida finns många gravvårdar från 1900-talets början omgärdade av låga stenramar, buxbomshäckar eller svarta smidesstaket.

Ärentunas kyrkogård har under lång tid varit ovanligt rikt trädplanterad. Trädkransen och allén av björk, ask, lind och lönn går båda troligtvis tillbaka till sekelskiftet 1800. Att döma av att träden tidigare hamlats så användes de troligtvis som foder till djur vilket var vanligt fram till början av 1900-talet. Vid vårt besök hade en föryngring skett av allén fram till vapenhuset (se Figur 2). De lönnar som tidigare stod här hade täta kronor med kraftig skuggpåverkan på övrig växtlighet som följd. Detta gjorde att tex gräsytor och planteringar vid gravvårdar hade svårt att klara sig. Träden hade tidigare beskurits på ett felaktigt sätt vilket skulle göra dem alltmer svårhanterliga i framtiden. Pastoratet beslutade därför efter tillstånd från länsstyrelsen att byta ut samtliga träd i allén mot

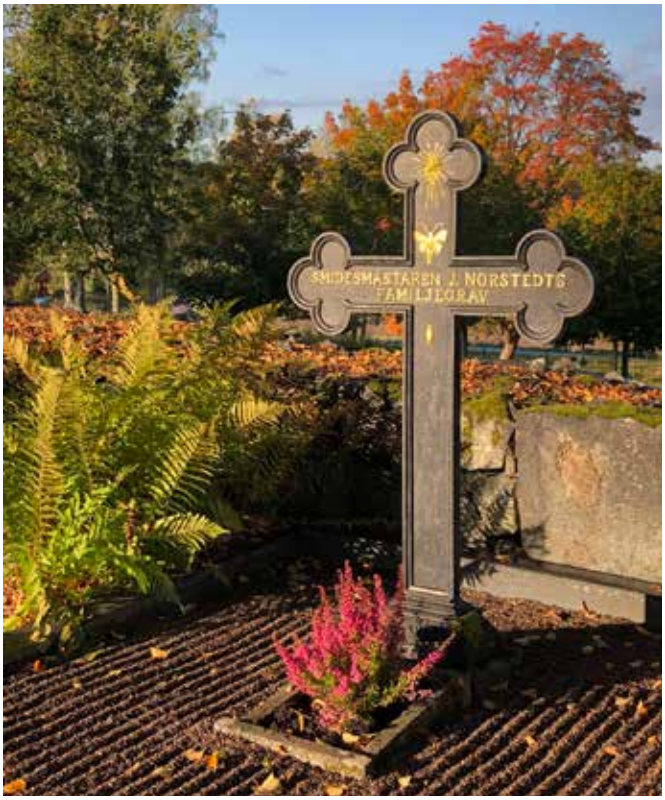

■ Fig. 1. Smideskors vid Lena kyrka. (foto: Pernilla Lindström, okt 2019)

■ Fig. 2. Den nyplanterade allén vid Ärentuna kyrka. (foto: Pernilla Lindström, okt 2019)

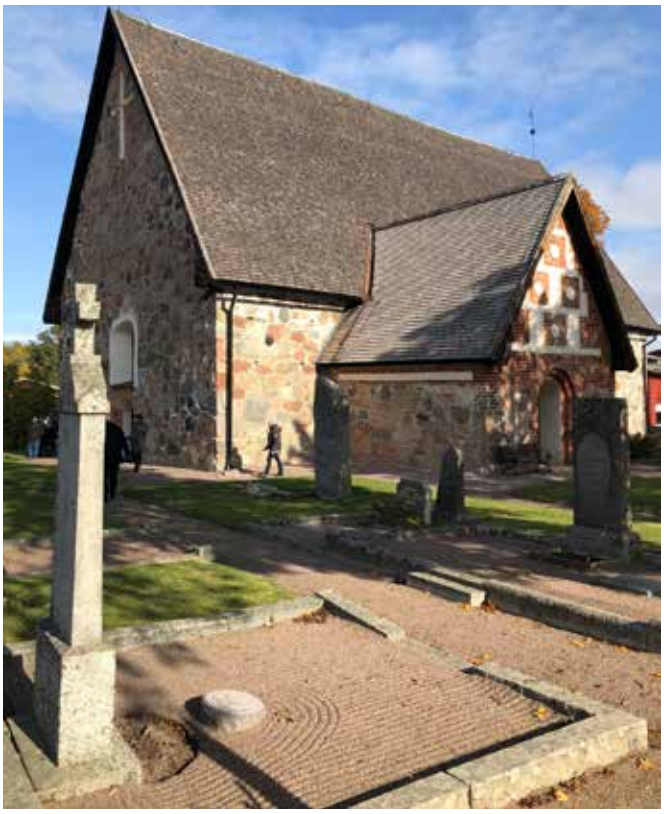

■ Fig. 3. Nykrattad grusgrav vid Jumkils kyrka. (Foto: Pernilla Lindström, okt 2019)

■ Fig. 4. Konstfullt utsmyckad grusgrav på Uppsala gamla kyrkogård. (Foto: Pernilla Lindström, okt 2019)

skogslind som är mer lämpad för hamling än lönn. Samtidigt glesades även trädkransen av björk och skogslönn ut för att uppnå en luftigare miljö och minska skuggningen.

Turen gick därefter vidare till Jumkils 1300-talskyrka av gråsten och tegel. Sedan 1800-talet omges kyrkogården även här av en kallmurad bogårdsmur och innanför den av en trädkrans av blandade lövträd som lind, lönn och ask. Ursprungligen var kyrkogården, på medeltida vis, omgiven av en spåntakstäckt mur. Gravsättning har här i huvudsak skett längs med murens sidor samt på kyrkogårdens syd- och nordvästra del där flera äldre grusgravar finns bevarade (se Figur 3). Gångsystemet består av grusgångar och kvarteren är utlagda i gräsmattan.

År 1932 utvidgades kyrkogården mot norr och fick då sin nuvarande utsträckning. Här är gravkvarteren gräsklädda, några av gravvårdarna omgärdas av låga häckar av buxbom eller måbär eller låga stenramar. Denna nyare del omgärdas av en hög granhäck och innanför den fanns ursprungligen en trädkrans av lönn. Granhäcken hade här drabbats av stora döda partier som därför har ersatts med nya plantor. Man valde att sätta in plantor som var 160-180 cm höga vilket är ovanligt stort och gjorde det svårare att få tag på häckbeskurna plantor. Trädkransen av lönn var i dåligt skick på grund av den fuktiga marken vilken inte lämpade sig för dessa träd. De har därför ersatts med oxel som tål markförhållandena på platsen bättre.

Exkursionen avslutades på Uppsala gamla kyrkogård. Till skillnad mot de andra kyrkogårdarna vi sett under dagen togs denna i bruk först i slutet av 1600-talet, till en början som fattigkyrkogård. Kyrkogården är bland allmänheten idag främst känd eftersom här ligger flera kända personer begravda såsom Dag Hammarskjöld, Hans Rosling, Gustaf Fröding och Gösta Knutsson. Kyrkogården har utvidgats under både 1800- och 1900-talet till den utbredning den har idag.

Karaktäristiskt för kyrkogårdens äldsta delar är dess alla träd, både fristående och alléer, och många av gravarna på den äldsta delen har olika former av konstnärlig utsmyckning (se Figur 4). På den nya delen av kyrkogården finns Stillhetens kapell från 1961-63. Intill kapellet finns den såkallade Ängskyrkogården med just ängskaraktär som bryter av mot den äldre delens dominerande grusgravar. Där ligger även Estoniaplatsen som består av en mjuk cirkelrund kulle klädd i sedum och andra örter med en öppen yta av krattat grus runtom. På kyrkogårdens nyare del finns en minneslund belägen som inbjuder till att skåda ut över både kyrkogården och åkrarna runtom samtidigt, vilket symboliskt sammanfogar kyrkogården med landskapet. På kyrkogården finns totalt 14 000 gravplatser. Från att tidigare ha haft brist på gravplatser har man idag ett överskott då många numera väljer andra gravsätt såsom urngrav eller minneslund.

Exkursionen blev en mycket lyckad dag, inte minst tack vare det strålande vädret, och lämnade efter sig många tankar och reflektioner över hur vår syn på hur vi vill gravsättas under senare år har förändrats stort och hur detta i sin tur påverkat kyrkogårdarnas utformning och planteringar. Hur anpassar man en gammal kulturhistoriskt värdefull kyrkogård till dagens krav, ur både skötselsynpunkt och gravsättningsmetod? Och hur kan man återanvända gamla värdefulla gravvårdar på ett sätt som både bevarar värdet och ger möjlighet till nya användningsområden? Kyrkogårdens gröna kulturarv är helt naturligt under ständig förändring men man får inte glömma bort att även gravarna är det, även om vi i första hand upplever dem som oföränderliga.

Pernilla Lindström, byggnadsantikvarie
Skellefteå museum
Pernilla.Lindstrom@skellefteamuseum.se

Från Montezuma till E. A. Bowles

Om människor, trädgård och historia

Referat av onlineföredrag av Elisabeth Svalin Gunnarsson och Gunnel Carlson

Sofia Cele

Eftersom 2020 års seminarium blev inställt på grund av pandemin anordnade Forum ett digitalt föredrag av Elisabeth Svalin Gunnarsson och Gunnel Carlson, den 26 november, med efterföljande frågestund. Elisabeth Svalin Gunnarssons föredrag handlade om dahlians historia och om hennes farfar Bruno som var trädgårdsmästare på Jordberga slott. Gunnel Carlsons föredrag fokuserade på 1950-talets trädgårdsarkitekter och hade Walter Bauer och Ulla Molins gärningar i fokus, samt hur de trädgårdar de skapade lever vidare idag. Hon berättade även om sin fars, plantskolistens, vurm för villaträdgårdens växter.

Om dahliornas introduktion i Europa och Sverige

Elisabeth Svalin Gunnarsson inledde med att berätta om dahlians historia utifrån sin bok om *Dahlior* (2010/2021). Det var under arbetet med den som spåren ledde tillbaka till Aztekerna och deras rika trädgårdskultur, vilken hon först fokuserade på.

Hon berättade hur man i källorna kring aztekernas trädgårdar ser spår av trädgårdar med snittblommor, doftande blommor, medicinalväxter och prydnadsväxter. Det fanns ett helt blomsterskrå av odlare och blomsterdistributörer. När spanjorerna kom på sina erövringsresor beskrev de hänfört de vackra trädgårdar de möttes av. Detta hindrade givetvis inte att de fullständigt förstörde alltsammans. Idag finns egentligen ingenting kvar av det här gamla riket, berättade Elisabeth, men erövrarnas berättelser ger insikt i deras liv, växter och odlingar.

Dahlian var en särskilt populär växt i den aztekiska kulturen. Härskaren Montezuma odlade dahlior och avbildades ofta med dess blommor. I en aztekisk örtabok *Badianusmanuskriptet* (1552) beskrev Badianus och Martinus, azteker som hade lärt sig spanska, dahlior och hur de kunde användas. De hade ett flertal olika namn för dahlian och flera av dem beskrev just hur de användes, som exempelvis vattenrörsblomma. Genom att fästa en liten lerbehållare längst ner på dahlians ihåliga stjälk så fick man ett kärl att dricka ur när man var ute på jakt. Men dahlian användes också som medicinalväxt och kallades då för bitter medicin och användes bland annat mot epilepsi och urinproblem.

Det var genom spanjorernas försorg som dahlian beskrevs i Europa under sent 1500-tal. Det var dock inte förrän i slutet av 1700-talet som den faktiskt anlände till kontinenten. På våren 1789 kom nämligen en båtlast med dahliaknölar från Mexikos botaniska trädgård till trädgårdsmästaren Antonio José Cavanilles i Madrids botaniska trädgård. Cavanilles lyckades odla fram dahlior som blommade på sensommaren samma år. Han beskrev dem 1791 i *Icones et Descriptiones Plantarum* som Dahlia pinnata, Dahlia rosea och Dahlia coccinea (alla namn finns kvar idag men med en viss ändring av betydelse, därav rakställda namn just här, reds anm.). Pinnatan var en lila halvfylld dahlia och benämndes pinnata efter sin parbladighet. Dahlia rosea och D. coccinea döptes efter sina rosa (rosea) respektive scharlakansröda (coccinea) blomförger. I hans bok an-

■ Fig. 1. Dahlian finns i en stor mängd färger och former. (Foto: Elisabeth Svalin Gunnarsson, 2010)

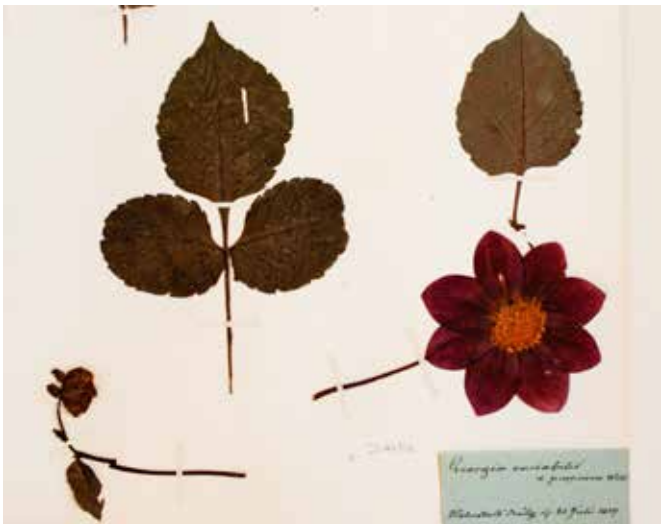

■ Fig. 2. Georgina variablilis d. purpurea i ett av herbariearken på Evolutionsmuséet i Uppsala. (Foto: Elisabeth Svalin Gunnarsson, 2010)

SELLBERG & Co FRÖKATALOG 1897.

Dahlior (Georginer)

Förteckning öfver hela sortimentet sändes på begäran.

Dubbla: *Liliput, Dvergsorter.*

Storblommiga och Jättebloommiga (vårt val).

10 st. i 20 à 30 bästa sorter ..... Kr. 25,—
10 » » 8 » 10 » » ..... » 3,—
pr st. ..... 35 öre.

Enkla i bästa sorter (vårt val).

10 st. i 20 à 30 sorter ..... Kr. 25,—
10 » » 8 » 10 » ..... » 3,—
pr st. ..... 35 öre.

Blommiga 10 st. i 5 sorter ..... » 2,50

Kaktus Dahlior bästa dubbla.

10 st. i 20 à 30 sorter (vårt val) ..... Kr. 30,—
10 » » 8 » 10 » » ..... » 3,75
pr st. ..... 40 öre.

Enkla i finaste sorter

100 st. kr. 60,—, pr 10 st. kr. 7,50, pr st. ..... 80 öre.

Kaktus-Dahlior, dubbla.

Nedanstående sorter äro ett urval af de bästa af många val pröfvade.

Vid reqvisition behöfver endast numret uppgifvas.

1. **Alexander Dean**, mörkt purpurröd.
2. **Beauty of Egmford**, ljust koppargul.
3. » » **Arundel**, karmosin purpurröd.
4. **Centenary**, skarlakan med gult.
5. **Cochinchineal**, mörkröd.
6. **Empress of India**, mörk karmosin med svarthemt.
7. **Gigantea**, skarlakanröd.
8. **Hermann Schubert**, rosa med hvitt.
9. **Harry Freemann**, hvit.
10. **I. H. van der Berg**, gul med breda hvitta spetsar.
11. **Jeanzi splendens**, karmosin.
12. **La Colonne**, ljust körsbärsröd.
13. **Lady Hamilton Campbell**, violett.
14. » **Dracaey**, mörkröd.
15. **Madame Burel**, brillant rosa med purpurkarmin.
16. » **la Baronne Lombard de Buffières**, mjölkhvit med rosa.
17. **Mrs Hawkings**, theorosgul öfvergående i rosa.
18. » **I. Douglas**, mörkrosa med guldgult.
19. **Maid of Kent**, mörkskarlakan med hvitta spetsar.
20. **Matchless**, lätt, nästan svart, stora vecker.
21. **Moses**, mörkt sammetsbrun.
22. **Oban**, laxrosa öfvergående i lilas.
23. **Perle de la tête d'or**, ren hvit.
24. **Pæthea**, lysande guldgul.
25. **Robert Cannel**, lilas öfvergående i amaranitrödt.
26. **Yellow A. W. Tait**, ren gul.

100 st. kr. 65,—, 10 st. kr. 7,—, 1 st. 80 öre.

Nyaste Kaktus-Dahlior, dubbla.

1. **Imperator**, lysande purpur m. långa blomblad pr st. kr. 1,—.

Kaktus Dahlia dubbel.

27. **Negro**, lätt, djupt brunsvart pr st. kr. 2,—.
28. **St. Catherine** lysande gul, m. brun schattering lätt p st. kr. 1,—.
29. **Mrs Peart**, ellenbenfärgad, äkta kaktusform mycke vacker, totade stöcklingar i Maj pr st. kr. 1,—.
30. **Kaiserin Augusta Victoria** mycket stora rent hvita blom mer pr st. kr. 1,—.
31. **Germania**, rosa pr st. kr. 1.—.
32. **Blod-Dahlia, Linda Freudenberg, nyhet! Växtsätt**: höga 75 cm., stift förgrenad, blommen af starka stänglar sängast uppåtvänd öfver bladverket; **bladverk**: gröna sande mörkt purpurkarmin; **blomma**: ljust kärnlila med orange mitt. Pr st. 2 kr.

Nyaste Kaktus-Dahlior, enkla.

33. **Earl of Rosewood**, **orangegul** m. mörk schattering pr st. ..... Kr. 1,—
34. **Guy Mannering**, hvit m. svafvelgult och rosapr st. » 1,—
35. **Ivanhoe**, klar lilarosa m. mörk schattering pr st. » 1,—
36. **May Morrison** lysande ljusgul pr st. ..... » 1,—
37. **Mephisto**, cinnoberröd m. blodröd schatter. pr st. » 1,—
38. **Hermann Kaus**, purpurröd pr st. ..... » 1,—
39. **Emmy Walther**, lysande karmin m. purpurvyanse pr st. ..... » 2,—

■ Fig. 3. Sellberg & Co fröhandel erbjöd kaktusdahlia till försäljning år 1894. (Foto: Elisabeth Svalin Gunnarsson, 2010)

■ Fig. 4 (till vänster). 'Netas dahlia' är den dahlia som idag har dokumenterats i odling längst i Sverige. Den känns igen på att det finns vita, röda och flerfärgade blommor på samma planta. (Foto: Elisabeth Svalin Gunnarsson, 2010)

vändes också namnet dahlia för första gången, inspirerat av Linnélärjungen Andreas Dahl som hade dött bara några år tidigare, 1789.

Till England kom dahlian år 1798 och då till Lord och Lady Bute. Lord Bute var en av grundarna till Kew Gardens. Dahliorna planterades i växthus där, men den varma och fuktiga miljön blev för mycket för dem och ledde till att de dog. Man lyckades dock få in bladen i ett herbarium, vilket har möjliggjort senare studier av den. Omkring år 1800 började Cavanilles sända dahlior till olika botaniska trädgårdar i Europa. En av dessa sändningar hamnade 1804 i Holland House i London och där fick man den att blomma för första gången i England.

Vid samma tid, år 1803, beskrev också tysken Alexander von Humboldt hur de i sina expeditioner i Mexiko såg hela ängar med dahlior "som blomstrar och buro frön" på en höjd av 2000 meter över havet. Det tempererade klimatet, med vulkanisk svartjord samt en medeltemperatur på ungefär 15 grader var perfekta förhållanden för dahliorna.

Von Humboldts expedition skickade dahliafröer till Europa och utvecklingen började nu gå väldigt snabbt. Nya sorter korsades fram och år 1830 fanns 454 sorter beskrivna i Frankrike och år 1841 fanns det 1200 olika sorter i odling England. Dahlian blev oerhört populär, men det började också uppstå en viss mättnad. Men så 1872 kom kaktusdahlian till handelsträdgårdsmästare van den Berg i Utrecht och det var startskottet för en ny våg av popularitet (se Fig. 1).

I Sverige, liksom i de övriga nordiska länderna, kallades dahlia för georgin. Till oss kom de första dahliorna till Vallens slott i Växtorp år 1804 där Otto Burensköld odlade dem. De finns också dokumenterade hos akademiträdgårdsmästare Johannes Gernandt i Lund år 1820. Mäster Mörch i Lunds botaniska trädgård odlade fyllda dahlior omkring 1820. Linnélärjungen Karl-Petter Thunberg, som avled 1828, hade också dahlior som omnämndes som Georgina variablilis d. purpurea i hans herbarium (se Figur 2). Vid Bergianska trädgården i Stockholm verkar frön ha tagits emot 1804 men inte förrän 1825 finns de dokumenterade i ett herbarium där.

Dahliorna blev mycket populära i Sverige och särskilt kaktusdahliorna "med sina bisarra egendomliga blomformer vilja vi särdeles varmt rekommendera. De väcka största uppseende och är särdeles dekorativa" som de beskrevs i katalogen till Sellbergs & Co fröhandel 1894 (se Figur 3). Det fanns en stor mängd olika dahlior till salu i de svenska katalogerna och 1942 hade vi 16 000 sorter i Sverige.

Rudolf Abelin skrev i *Den mindre trädgården* (1902): "en sedan gammalt i våra trädgårdar odlad blomma, som icke heller behöver saknas i täppan, är georginen. Den förekommer numera i så underbart sköna varieteter, så oändligt många färger och former, att den i och för sig ensam vore tillräcklig att smycka och fylla en hel trädgård." Dahlian blev populär och folkkär i den svenska trädgårdskulturen. Den dahlia som finns kvar i odling och som den har äldsta dokumenterade odlingshistorian är den röd-vita 'Netas dahlia' som är avbildad på ett fotografi 1897 där tant Neta håller dem i famnen. Sorten har både enfärgat röda, vita och röd-vita blommor så den är lätt att identifiera på äldre fotografier. 'Netas dahlia' finns i POM:s (Programmet för odlad mångfald) odlingar i Alnarp (se Figur 4).

Om Bruno, slottsträdgårdsmästare på Jordberga

Elisabeth avlutade med att berätta om sin farfar Bruno som var trädgårdsmästare på Jordberga slott dit han kom som elev, 16 år gammal.

På Jordberga lärde han sig odling i drivhus, drivbänkar, vinhus och persikohus samt fruktodling på friland. Där fanns också fikon- och grönsaksodling. Trädgårdsmästarna fick arbeta tidiga morgnar, för friherrinnan Stiernswärd gick ut på sin morgonpromenad klockan elva på förmiddagen och då ville hon ha lugn och ro och inga trädgårdsmästare i närheten.

Förutom att arbeta i trädgården innebar arbetet också att arbeta i slottets plantskola där de odlade fram buskar, framför allt buxbom, och träd. Växthuset var 21 meter långt och 4 meter brett och hade tre rum med olika temperaturer. Värmeledningspannan stod en trappa ner i pannrummet och växthuset var inrett med planteringsbord och skåp och utanför fanns ett 20-tal kall- och varmbänkar. Där fanns också ett sjutton meter långt persikohus men man spaljerade även persikoträd på friland och fick riklig skörd. På friland odlade man även sparris, äpplen, jordgubbar, hallon och körsbär, dels för slottet och dels för att sälja på marknader i till exempel Malmö.

I kökträdgårdens mittgång odlade man snittblommor. Farfar Bruno berättade hur trädgårdsmästare Lundberg lärde honom att arrangera blombuketter i vaser, att ställa inomhus i slottets olika rum. Hantverket var väldigt noga. Buketterna skulle vara vackra och hålla länge, och plockades därför tidigt på morgonen när det fortfarande var dagg kvar på dem. Man skickade också blommor in till Malmö för försäljning. Kransbindning sköttes också av trädgårdsmästarna, bland annat till jul och till gravsmyckningar som levererades till den närliggande kyrkogården.

Den kunskap som trädgårdsmästarna besatt och den mångfald som odlades på gods och slott var så rik att vi nästan bara kan drömma om den. Och idag finns nästan inget kvar av detta på Jordberga. Det är egentligen bara den pampiga muren kring kökträdgården som är kvar. På kökträdgårdens plats står istället flera enorma silos. Människorna som bar den här kunskapen, de hade den i både hand och ryggrad, är borta idag. Farfar Bruno gick bort 1994 nästan 100 år gammal. Men både Gunnel Carlson och jag är trädgårdsmästarbarn och vi gör vad vi kan för att sprida kunskapen vidare, avslutade Elisabeth sitt föredrag.

Plantskolist Arthur Perssons möblering av villaträdgårdar

Gunnel Carlson inledde sin del av föreläsningen med att berätta att hennes fokus kommer ligga på den svenska trädgårdens historia från 1950-talet och framåt. Till stor del är det hennes pappa som fått henne intresserad av just den här tidsperioden. Pappa kallade sig plantskolist Arthur Persson. Han kallade sig aldrig trädgårdsmästare, utan just plantskolist, av den anledningen att han odlade växter till svenska villaträdgårdar och det var han väldigt stolt över, berättade hon.

Han startade sin plantskola i Blekinge 1946 och eftersom det var strax efter andra världskrigets slut så låg växtimporten till Sverige i princip nere. Därför fanns det en otrolig efterfrågan på framför allt fruktträd och rosor vilket också var vad han började odla. Så småningom växte hans plantskola och då började han också odla prydnadsbuskar såsom forsythia, ölandstok, weigela och den typen av buskar som var populära då.

Man brukar säga att det var Ingvar Kamprad som möblerade det svenska folkhemmet med IKEAs möbler och då skulle jag säga att det var min pappa och hans kollegor som möblerade trädgården till det svenska folkhemmet. Vid den här tiden, i mitten av 1950-talet, byggdes mycket enfamiljshus i form av villor och villaträdgårdarna skulle möbleras med växter.

Walter Bauer och hans egen trädgård

En av de svenska trädgårdsarkitekter som var verksamma på den här tiden var Walter Bauer (1912-1994). Han föddes utanför Halmstad där hans föräldrar födde upp travhästar. Walter spenderade mycket tid ute i naturen och var inte intresserad att ta över verksamheten med travhästar. Istället utbildade han sig vid Trädgårdsföreningen och Botaniska trädgården i Göteborg. Efter det gjorde han sin praktik ute i ett antal stora privata trädgårdar i Europa. När han kom tillbaka arbetade han på Experimentalfältet i Stockholm och 1946 satte han upp ett eget arkitektkontor i Stockholm som kom att bli mycket framgångsrikt.

Bauers grundsyn i arbetet sammanfattas på ett fint sätt av titeln på hans bok *Parker, trädgårdar, landskap. Förnya och bevara*. Han menade att de gamla trädgårdarna och parkerna skulle bevaras men också att de kunde behöva förnyas för att hålla ytterligare ett sekel. För att få till balansen här emellan var det viktigt att inte ta bort de gamla formerna helt, menade han, utan istället se till att förnya och förstärka dem. Walter Bauer var mycket förtjust i träd och såg till att de gamla träden behölls i de trädgårdar han jobbade med. Han gav flera gånger uttryck för att det är viktigt att plantera träd och att de uppvuxna träden är ett av de sätt som vi verkligen kan uppleva resultatet av de ambitioner som fanns när trädgården ritades. Den upplevelsen ska man vara ödmjuk inför, menar Gunnel Carlson. Det här är något som skulle vara bra att ha i åtanke idag när man arbetar med trädgårdar och parker – att hitta en balans mellan det gamla och det nya.

Walter Bauers egen trädgård ligger på Hersby gärde på Lidingö. Hit flyttade familjen Bauer år 1949. Området ritades i mitten på 1940-talet av Stig Ancker på arkitektkontoret Ancker-Gate-Lindgren. Walter Bauer fick uppdraget att passa in husen i det omgivande landskapet och ritade även trädgårdarna i området.

■ Fig. 5. Originalgrinden av eneträ, in till Walter Bauers egen trädgård på Lidingö, är bevarad. (Foto: Gunnel Carlson, 2020)

I ritningen över hus och trädgårdar i området så kan man se hur husen placerats så att de är förskjutna mot varandra. Om ett hus har trädgården placerad mot nord-ost så ligger den andra mot syd-väst, vilket gör att grannträdgårdarna ligger mittemot varandra, men åt olika håll i förhållande till huskropparna. Varje trädgård omfamnas alltså av två huskroppar istället för att vara smala och ligga bredvid varandra på samma sida. Trädgårdarna var tidstypiskt utformade, med gångstigar, buskar, lusthus och små buskage.

Gunnel berättade att hon hade haft förmånen att besöka Walter Bauers trädgård. När man promenerar i området så utmärker sig Bauers egen trädgård för att den är så välbevarad medan många av de andra är upprivna och förvanskade i förhållande till den ursprungliga utformningen. När man stiger in genom grinden (se Figur 5) så möts man av välplanerade ytor och en stor mängd växter. Här finns också kullerstensytor och grindar av eneträ som kännetecknar Walter Bauer, men som också hör till Ulla Molins uttryck. I huset bor idag Lena Boije Anker som är dotter till Walter Bauer. Hon har förvaltat sin pappas trädgård för att behålla stilen från 1949 när trädgården anlades.

Trädgården är bara 300 kvadratmeter stor, men trots den begränsade storleken finns här spår av formspråken i en barockträdgård, renässansträdgård och engelsk prydnadsträdgård med roliga detaljer som formklippta buxbomsspiraler. Här finns också uppstammade, små träd, klippta fyrkantsformer av Taxus och flera olika gångar som tillsammans gör att det blir en väldigt trevlig plats (se Figur 6). Trädgården har i princip ingen gräsmatta utan bara en liten yta där man kan sitta och njuta under parasollet. Allra längst ner i trädgården står ett litet lusthus.

■ Fig. 6. Formklippt buxbom och idegran i Walter Bauers trädgård på Lidingö. (Foto: Gunnel Carlson, 2020)

Lisa Bauers betydelse

Illustratören Lisa Bauer var gift med Walter och mamma till Lena. Hennes illustrationer var en viktig del av Walters böcker och hon samarbetade även med Ulla Molin i hennes böcker. Lisa skulle ha fyllt 100 år i år vilken uppmärksammas i en kommande bok *Lisa Bauer – Tecknaren, illustratören och glaskonstnären* skriven av Lena Holger på Carlssons bokförlag (2021).

Tillsammans reste Walter och Lisa mycket i Europa och hämtade inspiration till hur svenska trädgårdar kunde formges och restaureras. En av de trädgårdar som inspirerade paret Bauer var Villa d'Este utanför Rom med sin fantastiska hundramannafontän, berättar Gunnel. Paret dokumenterade sina resor genom anteckningar och illustrationer. Lisa var den som gjorde de flesta illustrationerna även om Walter också tecknade. De här resorna och den kunskap han fick genom dem kom Walter att använda sig av i sitt arbete med att restaurera Tullgarns slott, Tessinska palatset och Rosersborgs slott, samt det han var allra mest stolt över att han var med och restaurerade, nämligen parken vid Drottningholms slott. Han var också inblandad i restaureringen av Gunnebos trädgårdar i mitten på 1900-talet.

Villa Sundahl

En privatträdgård som Walter Bauer har ritat ligger i Sköndal utanför Stockholm och heter Villa Sundahl. Bostadshuset är ritat av Eskil Sundahl och består av tre huskroppar som klättrar uppför ett ganska rejält berg. Trädgården ligger runt de tre huskropparna och det är en knepig plats för en trädgård.

Det här är en trädgård man kan bli väldigt förtjust i. Det är många smala följsamma gångar runt huset, mycket grönt och planteringar alldeles utanför fönster och altan. Relationen mellan ute och inne är väldigt genomtänkt och planteringarna utanför huset ramas in av fönstren. De nuvarande ägarna beskriver att det är som att se ny tavla varje dag när man ser ut i trädgården. De har verkligen hittat en bra balans mellan att bevara och förnya Villa Sundahl så att det är en väldigt speciell trädgård, menar Gunnel Carlson. Det är en gammal trädgård som känns modern, men som har ett tydligt och genomtänkt förhållande till sitt ursprung.

Ulla Molin och hennes trädgård i Höganäs

Från Walter och Lisa Bauer är steget inte långt till Ulla Molin (1909-1997), som är en annan av de många spännande trädgårdsarkitekter som var verksamma under 1940-70-talen. Hennes bok Leva med trädgård är en klassiker, en innehållsrik och klok bok som känns som om den kunnat vara skriven idag. Illustrationerna är gjorda av Lisa Bauer som var god vän med Ulla Molin.

Ulla Molin var skribent och redaktör för tidskriften *Hem i Sverige* och hon drev trädgårdsfrågor med pennan. Hennes trädgårdar kännetecknas av enkelhet och ett stramt formspråk och hon hade tydliga idéer om hur trädgårdar skulle utformas. Hon arbetade med få växtslag för att få ett sammanhållet uttryck och ville inte ha något plotter, som hon uttryckte det. Trädgården skulle kännetecknas av tydlighet men också av en sinnlighet. I hennes egen trädgård fanns det formklippta växter, gångar och små vattenblänk i form av fågelbad eller platsgjutna små dammar. Berömd är ju även hennes plommonlund med förgätmigej och mattan av kattfot istället för gräsmatta.

Ullas sista egna trädgård i Höganäs är idag byggnadsminnesförklarad. Här bor numera ett par som har tagit på sig att hålla trädgården i det skick Ulla Molin skulle ha eftersträvat och med de växter som hon skulle ha använt. Det är storslaget att det är möjligt. Trädgården blir på ett sätt inte ens egen när man flyttar in i huset utan allt som görs ska ske i Ulla Molins anda.

Slutord om villaträdgårdens växter

Annars är ju den svenska villaträdgården idag en ganska sorglig historia, avslutade Gunnel Carlson. Det är sorgligt att se att trädgårdarna blir allt plattare, mer stenlagda och har mer trädäck än någonting annat. Det finns väldigt lite träd och buskage i dagens trädgårdar. Istället skulle jag vilja att vi inspirerades av den svenska villaträdgården på 1950-60-talen. Här fanns prydnadsbuskar, bärbuskar, lite gräsmatta, träd och torkplats (se Figur 7). Det finns också något fint med den dåtida handlingen att åka till plantskolan och köpa växter som var odlade på plats av människor som kunde hantverket. Visst kan det tyckas nostalgiskt, men det är också dessa värden vi skulle behöva mer av i framtiden.

Vi behöver växter som odlats i Sverige och vi behöver få tillbaka den spänning som träd och buskar ger till trädgården. Det kan handla om låga häckar, uppstammade träd och mer blommande buskage. Det var något som trädgårdsarkitekterna, som var verksamma under mitten på 1900-talet, arbetade mycket med. Här finns många att inspireras av och lyfta fram som Walter Bauer och Ulla Molin, som föredraget har handlat om. Men även Gunnar Martinsson, Per Friberg, Sven-Ingvar Andersson och många fler. De hade en kärlek till trädgården som är väldigt fin att upptäcka.

Snödropparna

Gunnel och Elisabet avslutade onlineföredraget tillsammans med att berätta om snödroppar utifrån sin bok *Snödroppar. En galantofil kärlekshistoria* (2020).

Snödroppen är något att längta efter i mörka tider, inledde Elisabet. Att komma ut till ett hav av snödroppar och doften av vår, det kan man bli lyrisk av. Snödroppar har varit populära i århundranden, bland annat förekommer snödroppsliknande smycken och avbildningar på målningar från 15- och 1600-talen. Olof Rudbeck avbildade en snödroppe i *Blomboken* från 1658 och då finns den redan i odling i Sverige. Den gick under många namn innan den fick sitt vetenskapliga namn *Galanthus nivalis* av Linné 1735. Rudbeck benämnde den exempelvis som en *Leucojum*. Det populära namnet snödroppe blev allmänt på 1800-talet i Sverige, tidigare namn som användes var exempelvis snölilja, snöblomma, snöklocka, vinterlilja och snögalant.

Snödroppen har länge varit en växt som lockat till att samla, berättade Gunnel. Uttrycket galantofil används ofta för att beskriva någon med särskilt stort snödroppsintresse. Begreppet användes för första gången av engelsmannen Edward Augustus Bowles som var en passionerad snödroppssamlare. Han skrev i ett brev till en av sina snödroppsvänner på 1940-talet och inledde med ”Dear Galantophile…” och därefter har begreppet myntats. Bowles var, förutom växtsamlare och självlärd botaniker, också en mycket skicklig konstnär. Han målade av alla växter han samlade, i akvarell. Bowles samling av akvareller finns i Lindley Library på Royal Horticultural Society i London. Bowles har också fått en egen snödroppe uppkallad efter sig, sorten ’E.A. Bowles’.

Snödroppens historia, som så många andra trädgårdsväxters, är lång och rik. När man sätter sig in växternas historia blir det också så tydligt hur oerhört mycket det handlar om vår kulturhistoria och om enskilda människors livsöden. Det är en av de anledningar som gör trädgårdshistoria till ett så aktuellt och engagerande ämne.

Om föredragshållarna

Elisabeth Svalin Gunnarsson är författare och fotograf, och har arbetat på Riksförbundet för svensk trädgård, Upplandsmuséet, Riksantikvarieämbetet och Skansen. Hon har skrivit ett tiotal böcker om trädgård och kulturhistoria, förutom den om dahlior. Några exempel är *I trädgårdsmästarens spår* (2012), *I min trädgård vill jag vara Karin: en praktisk trädgårdsberättelse från Sundborn* (2017) och *Snödroppar en galantofil kärlekshistoria* (med Gunnel Carlson, 2021.

■ Fig. 7. Ritning till privat trädgård i Karlshamn gjord av Nils Hiorth för Sydöstra Sveriges Plantskola 1956. (Privat samling, Gunnel Carlson)

Gunnel Carlson är trädgårdsjournalist. Hon har varit programledare i flera TV-produktioner på Sveriges Television såsom Gröna rum och Gunnels gröna, samt i en serie om historiska trädgårdspersonligheter i programmet Gokväll. Hon har också skrivit ett flertal trädgårdsböcker som till exempel *Gröna rum* (2001), *Gunnels 100 pärlor i Trädgårdseuropa* (2008), *Gunnebo slott. Historien, hantverket, trädgården, maten* (med Ewa Kewenter, 2012), samt *Min gröna passion* (2012).

Nämnda referenser

Abelin, Rudolf (1902). *Den mindre trädgården: En bok för täppan och torpet*. Med 2 [trädgårds-] planer. Stockholm: Fritze.

Cavanilles Antonio, José (1791). *Icones et Descriptiones Plantarum*. Matriti: Ex Regia Typographia. (Eius operas dirigente Lazaro Gayguer)

Holger, Lena (2021). *Lisa Bauer – Tecknaren, illustratören och glaskonstnären*. Stockholm: Carlssons bokförlag.

Molin, Ulla (1986). *Leva med trädgård*. Wiken: Höganäs.

Molin, Ulla (1992). *Leva med trädgård*. 2a och utökade upplagan. Wiken: Höganäs.

Molin, Ulla (2000 [1992]). *Leva med trädgård*. Faksimil av 2a och utökade upplagan. Helsingborg: Cikada.

Hem i Sverige (1944-1966). Molin, Ulla (red.)

Blomboken del II-XII (1689-1709). Handskrift av Olof Rudbeck d.ä., med komplettering av Olof Rudbeck d.y. och Charles de Geer. Tillgänglig via: http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A104167&dswid=6830 [2021-06-18].

Sofia Cele, fil. dr, universitetslektor
Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet
sofia.cele@kultgeog.uu.se

Tolvekarna

Estrid Ericsons sommarhus

Ulrika Rydh

Grundaren av den välkända inredningsfirman Svenskt Tenn i Stockholm, Estrid Ericson, var inte bara intresserad av hemmets inredning. I sin ungdom ville hon bli trädgårdsarkitekt och det intresset fick hon utlopp för i trädgården till sitt fritidshus Tolvekarna i Tyresö, där dåtidens kända namn ritade både hus och trädgård. Tolvekarna är en hittills outforskad del av svensk trädgårdshistoria som nu har inventerats och dokumenterats.

”Att så ett frö, att plantera ett träd, att bryta en ros
Att plocka ett äpple, att vakna tidigt,
kisa mot solen och kunna säga
God morgon, Liv, det är att leva!”

Estrid Ericson, i boken *Estrid Ericson: orkidé i vinterlandet*, red. Monica Boman [1989] 2000.

Bakgrundsfakta om Tolvekarna

Tolvekarna ligger högt beläget, med vidsträckt utsikt över Kalvfjärden på Brevikshalvön i Tyresö kommun 2 mil utanför Stockholm. Området är mycket kuperat och innehåller blandad bebyggelse bestående av permanentbostäder och fritidshus. Fastigheten var från början bebyggd med en enklare sportstuga, som Estrid Ericson, grundare av firman Svenskt Tenn, hyrde under slutet av 1930-talet. År 1941 förvärvade hon fastigheten och lät göra flera om- och tillbyggnader ritade av arkitekt Josef Frank. Han ritade även inredning och textilier specifikt för huset. För trädgårdens utformning anlitades först Sven A. Hermelins landskapsarkitektkontor och därefter gjorde Erik och Emma Lundberg flera förslag för trädgården.

Estrid Ericson dog 1981 och fastigheten förvärvades från dödsboet av en byggmästare som styckade av tomten. Idag är fastigheten privatägd, dvs inte öppen för besökare, och huset används som permanentbostad. Mycket är bevarat från Estrids tid, både interiört och i trädgården. Träd, buskage och fasta strukturer som stenläggningar, gångstigar och trappor finns i mångt och mycket kvar, om än delvis i behov av reparation.

Estrids och Sigfrid Ericson trädgårdsintresse

Estrid Ericson och hennes make, Sigfrid Ericson, ägnade många timmar åt plantering, odling och skörd av både grönsaker och blommor, enligt Estrids anteckningsböcker som finns på Tolvekarna. Mycket ledig tid tillbringades utomhus (se figur 1) tillsammans med en strid ström av besökande goda vänner. På måndagsmorgnar hämtades Estrid ute på Tolvekarna av Svenskt Tenns

■ Fig. 1. Tolvekarna med Estrid Ericson på rosenterrassen. (Foto ur tidskriften *Byggmästaren* 1943)

chaufför, med stora fång av blommor och vilda växter som hon hade plockat i trädgården och skulle dekorera kontoret och butiken med.

Det finns ett rikt arkivmaterial (på Arkitektur- och Designcentrum och Sjöhistoriska museet bland annat) från Tolvekarna i form av korta dagboksanteckningar, inköpskvitton från plantskolor, en del ritningar samt trädgårdsmästarnas redogörelser för olika arbeten. Detta ger sammantaget god information om vilket växtmaterial som fanns i trädgården och vid vilken tidpunkt det planterades.

Skydd för Tolvekarna idag

Huset och hela fastigheten är skyddade i Tyresö kommuns detaljplan: ”Byggnaden på Brevik 1:144 och tomten på 1:144 och 1:145 skyddas i plan med bestämmelsen q1 respektive q2. Det innebär att byggnader eller tomtanläggningar som terrasser, murar, trappor och portik inte får rivas. Därutöver skyddas byggnadens form och detaljutformning som fasad- och takmaterial, fönster och dörrar och färgsättning. Fast inredning som öppen spis, fasta möbler mm och invändig planlösning får inte ändras eller tas bort. Området ska skötas så att trädgårdsanläggningen bibehålls. Tomtens ek och hasselbacke (se figur 2) skyddas genom bestämmelsen n1.” (Tyresö kommuns hemsida 1)

Inventering och värdebeskrivning 2019-2020

En växtinventering och arkivsökning har utförts, på uppdrag av nuvarande ägare, för att utreda vad som finns kvar idag av trädgårdens utseende och växtmaterial från Estrids tid, samt vilka värden trädgården har. Besök har gjorts på Sven A. Hermelins landskapsarkitektkontor där en del uppgifter finns om det gestaltningsförslag de utformade. Vidare har arkivet på Sjöhistoriska museet material från sjökapten Sigfrid Ericson, som köpehandlingar av fastigheten, inköpskvitton på växtmaterial till Tolvekarna från olika plantskolor samt redogörelser för vilka arbeten trädgårdsmästarna har utfört. I Arkitektur- och designcentrums ritningsarkiv, i Erik Lundbergs samling, hittades en mapp med en del skisser.

Växtinventeringar har gjorts vid flera tillfällen under 2019 och 2020, av undertecknad tillsammans med trädgårdsmästare Fiona Trainor (se figur 2). Nuvarande fastighetsägare Gun Jacobson och trädgårdsskribent Stella Westerlund, en expert på Emma Lundbergs trädgårdskonst, har också medverkat under arbetet. Projektet har bekostats med hjälp av medel från Kjell och Märta Beijers Stiftelse.

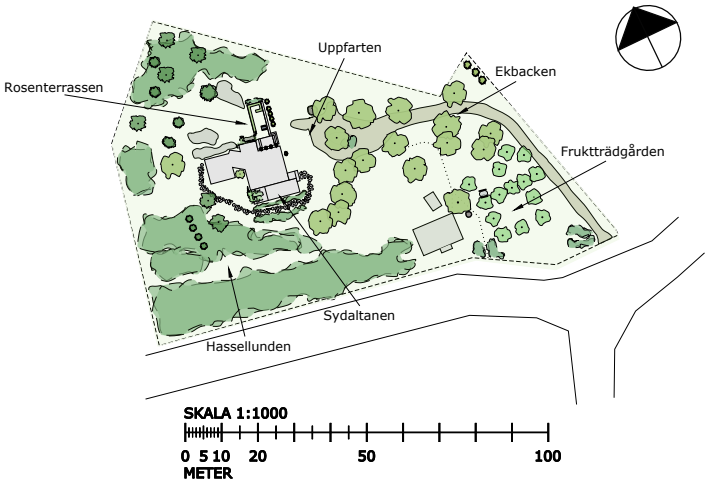

■ Fig. 2. Översiktsritning över Tolvekarna idag. (Illustration: Fiona Trainor och Anna Börjesson, 2019-09-15)

De första tilläggen i hus och trädgård – altan och kökträdgård

Estrid Ericson lät först bygga in stugans öppna veranda, därefter byggdes en stor altan utmed hela husets sydsida (se figur 1). Josef Frank ritade en snedställd tillbyggnad där ett rum inreddes likt en kajuta, till Estrids blivande make, sjökaptenen Sigfrid Ericson.

För trädgården anlitades de väletablerade trädgårdsarkitekterna Sven A. Hermelins och Inger Wedborns firma Sven A. Hermelin AB. Åke Steen, som var anställd i firman presenterade ett förslag över hela trädgården i juni 1941. Han gjorde detaljerade ritningar över de olika delarna av trädgården. Framför den nya altanen i söder mot havet skulle växtligheten bestå av friväxande buskage av vildaplar, olika sorters kaprifol, forsythia, syrener och måbär.

Åke Steen ritade förslag på en kökträdgård belägen på den nedre, södra delen av tomten invid den före detta fiskarstugan. Här föreslog han olika sorters fruktträd som päron av sorten Esperens Herre och Clara Friis, äpplen som Maglemer, Åkerö och Oranie. Blandade vinbärssorter finns också inritade, liksom en kant av månadssmultron som inramar odlingslanden med plats för jordgubbar, grönsaker och hallon. Här skulle det även växa björnhallon och tomater på spaljé.

Åke Steen ritade också två olika förslag på hur terrassen öster om entrén skulle se ut. Den första ritningen, innehöll rosor och har en mer skissartad karaktär med schablonmässigt inritade rosor på ytorna. På den uppdaterade versionen samma år har terrassen fått ett annat utseende med en stor perennplantering istället för rosor och med en stensatt gång runt och en lavendelhäck i kanten. I rabatten samsades många sorters perenner. Runt terrassen föreslog han häckberberis som delvis står kvar idag.

Åke Steen skrev en arbetsbeskrivning för hur trädgården skulle planeras och anläggas, men hans förslag kom inte att genomföras. På arbetsbeskrivningen står det skrivet med blyerts, antagligen av Estrids hand: ”Blev inte! Han blev sjuk!” Och på en av ritningskopiorna står det ”Jag vände mig till Emma Lundberg och Erik Lundberg” (Sven A. Hermelins AB arkiv, ritningar över Tolvekarna).

Precis som det står, så blev det arkitekten Erik Lundberg som tillsammans med sin mor Emma Lundberg kom att utforma trädgården. Erik Lundberg verkar till stora delar ha följt grundidéerna som Åke Steen hade. Erik Lundberg beskriver själv sitt arbete med Tolvekarna i en artikel i tidskriften Byggmästaren 1943 att uppdraget bestod i att ”ordna en starkt begränsad men intensiv blomplantering invid huset”. Han föreslog där att det skulle göras en rosengård på terrassen öster om huset, med rosorna i ett strikt rutmönster mellan den slipade kalkstenen: ”…på så sätt framhävs rosens behag på ett effektfullt sätt”, se figur 2.

Rosor som ’Westfield Star’, ’Gruss an Aachen’ och ’Gruss an Teplitz’ planterades i rutorna och vid sidan om ”enkelblommande parkrosor, lavendel, nejlikor, liljor samt timjan” som ”glider över i backens gräs”. Det var viktigt att skapa en bra övergång mellan inne och ute, menade han, och det fanns ett behov att binda samman hus och terräng här. Erik Lundberg följde alltså Åke Steens förslag med rosorna. Som vindskydd täcktes altanen in med ett råglastak och Erik Lundberg ritade även en öppen spis till platsen.

Flera kvitton under årens lopp (Sjöhistoriska museets arkiv, Sigfrid Ericsons samling) visar på nyinköp av samma sorters tyska rosor som Erik Lundberg föreslog till rosenterrassen. Om det beror på att det inte fungerade så bra med rosorna där är oklart.

Emma Lundbergs inblandning

Eriks mor Emma Lundberg skrev i ett brev daterat den 12 maj 1942: ”Kära fröken Eriksson… Sätt agapanthus 3 st. denna gör en frodig kontrast mot allt det andra småtteriet. Detta i väntan på Eriks uppgifter på hur många rosenrutor det blir som skall fyllas.”

(Tolvekarna, Tyresö) Några mer detaljerade ritningar av Erik och Emma Lundberg har inte återfunnits.

Emma Lundberg, en av dåtidens tongivande på trädgårdsområdet kom att bli god vän med Estrid Ericson. Hon ligger bakom planteringen av det plommonträd som än idag växer under råglastaket som täcker delar av terrassen mot havet, se figur 3. Trädet skulle fungera som solskydd och det skulle ledas in under råglastaket. Hon skrev i en rekvisition till Alnarps Trädgårdar den 7 augusti 1942 att hon ville ha två olika sorters stamträd med vidlyftiga kronor, vackert bladverk och vacker frukt. Svaret från Alnarps Trädgårdar blev: sorterna Reine Claude Althanns och Experimentalfältets sviskon. ”Det förstnämnda har relativt vid krona men mycket vacker och god frukt, Experimentalfältets sviskon är ju av rätt ordinärkvalitet men växten är vacker, tämligen högbyggd. Victoria synes oss för lågväxt för att passa” (Tolvekarna, Tyresö).

Vårlökar och frukt, granitmussla och bastu

Våren 1943 gjorde Estrid Ericson noteringar om vårtecken som påskliljor, kungsängsliljor, svalört och gullvivor. Den 20 juli plockade hon 17 liter bigarråer till personalen. Var det bigarrråträdet stod vet vi inte, och det finns inga bigarråträd kvar i fruktträdgården idag.

Under krigsåren måste trädgården ha givit ett välkommet tillskott av frukt, bär och grönsaker. Det finns många uppgifter från 1940-talet om hur Estrid och Sigfrid tar upp stora mängder potatis och dagböckerna berättar om plockning av såväl äpplen som mycket nypon och svamp. Emma Lundberg verkar också ha skänkt en hel del växter till trädgården vilket framgår av de brev mellan henne och Estrid som finns bevarade (Tolvekarna, Tyresö).

En viktig händelse var installationen av ett stort stenkar i granit, kallat Musslan (se figur 3). Estrid Ericson beskrev hur den levererades och monterades invid den lilla entréterrassen i juni 1944. Det var en ovanligt varm sommar det året. Den 18 juli skrev Estrid: ”Badade tre gånger i Granitmusslan. Varmt, varmt” (Tolvekarna Tyresö, anteckningsböcker, Estrid Ericson).

Estrid Ericson lät också bygga en bastu, något som inte verkar ha varit så vanligt på 1940-talet. För utformningen stod Erik Lundberg och ritningen visar på en enkel men funktionell liten byggnad (Arkitektur- och designcentrum, Erik Lundbergs ritningsarkiv).

Fruktträdgården verkar fyllas på kontinuerligt med fler träd för det finns flera kvitton på inköp av nya plommonträd och äppelträd. Om det beror på att träden inte klarade sig eller på att det planterades fler fruktträd vet vi inte. Av de fruktträd som står på inköpskvittona finns inte många kvar idag. Tyvärr är inga sortnamn utskrivna på räkningarna.

Det sista inköpskvittot på växter är från 1968 och då köptes tujor av sorten ’Holmstrup’, samt [Thuja] fastigiata och [Thuja] compacta, samt oxbär och (ölands)tok från Erik Läcks plantskola i Rönninge och från en plantskola i Skåne. Vad som hände i trädgården under 1970-talet vet vi inte så mycket om, inga kvitton eller räkningar har hittats från den tiden.

Trädgårdsmästarhjälp

Genom de noggranna trädgårdsmästarräkningarna som finns i Sjöhistoriska museets arkiv från vissa år kan man ta del av vilka arbeten trädgårdsmästarna har utfört. Det är till exempel grävning, gödsling, plantering, slåtter, ogräsrensning och beskärning samt skörd av grönsaker och frukt.

Under 1940- och 50-talen arbetade Gösta och Helmer Boström och Werner Johansson med trädgården. Under dessa år utvecklades trädgården och det skedde mycket nyplanteringar att döma av räkningarna från trädgårdsmästarna. Under 1960-talet var det Thure G. Andersson som utförde trädgårdssysslorna. Eftersom trädgården var stor förstår man behovet av den hjälp som trädgårdsmästarnas arbete gav.

Trädgården idag

Efter Estrids bortgång 1981 såldes fastigheten till en byggmästare som styckade av delar av den stora tomten, vilket redan nämnts. De tomter som Estrid köpte 1943, nedanför själva Tolvekarna på andra sidan Finborgsvägen, såldes av. Den östra delen av tomten blev en egen fastighet. Man kan anta att det var då som en ny uppfartsväg till huset drogs längsmed den nya tomtgränsen i öster. År 1986 köpte nuvarande ägare Gun Jacobson Tolvekarna.

Mycket av växtmaterialet från 1940-talet finns kvar idag; plommonträdet på altanen (se figur 4), hasselbestånden, många buskar men även tujor och lavendel. Man känner igen mycket av grundstrukturerna från Estrids tid. Slänten med de enorma hasselbuskarna ner mot vägen utgör ett kraftfullt insynsskydd och det finns några stora rododendron kvar längs uppfarten till huset (se figur 2). Här finns även en del äldre ekar som måste ha funnits innan Estrid kom dit. Många av de fasta strukturerna som stensatta gångar, trappor men även bänkar, bord och urnor finns kvar. Musslan står kvar på sin plats liksom en hel del prydnadsdetaljer som ett fågelbad, ett vattenkar i betong och några gjutjärnsfigurer och en betongstaty.

■ Fig. 3. Det stora stenkaret i granit kallades Musslan. (Foto: Ulrika Rydh)

■ Fig. 4. Plommonträdet på terrassen idag. (Foto Ulrika Rydh, 2019-08-25)

Mycket av det perenna växtmaterialet har försvunnit eller bytts ut under årens lopp, medan annat antagligen har spritt sig hit naturligt. Det finns några rosor kvar, men de är i dåligt skick och svåra att sortbestämma. Fruktträden som står i fruktträdgården är alla äppelträd och ser ut att vara planterade samtidigt. Sorterna är flera av de som Åke Steen föreslog 1941. De står i rader där några har hamnat på grannens tomt efter avstyckningen. Det verkar vara länge sedan träden beskars och ett av dem var dött vid tidpunkten för inventeringen 2019.

Uppe vid huset är mycket sig likt från Estrids tid med de båda terrasserna och gjutjärnstuppen på taket. Tujorna står som höga solitärer vid huset och rosengården, tyvärr är ett flertal av dem i dåligt skick. Kalkstenen täcker fortfarande rosenterrassen men idag finns endast några av Erik Lundbergs rosrutor kvar. I dem trivs lavendeln i det soliga läget, liksom några små nejlikor. En pipranka växer vid entrétaket, troligen planterad efter att musslan placerades, har blivit till gigantiska lianer som sveper in både entrén och granitmusslan i enorma bladmassor. Nedanför altanen växer blommande buskar som slån, syren, forsythia m m. Vildvin klär in altanens fot och idag är här är nästan som en tunnel av frodig växtlighet. Längre ner i den branta slänten vandrar man i behaglig skugga under de idag enorma hasselbuskarna som planterades i början av 1940-talet för att ge insynsskydd från vägen nedanför.

På den stora altanen i söder känner man igen sig i foton från Estrids tid. Den öppna spisen som Erik Lundberg ritade finns där, liksom plommonträdet, troligen ett Victoria, under råglastaket (se figur 3). Det har en lång stam och grenverket går in under råglastaket precis som i ursprungstanken av Emma Lundberg. Därmed har trädet fått en något lustig form men det lever och bär fortfarande frukt. Taket har fått bytas då växtkraften från plommonet har spräckt det. Man associerar utan tvekan till Sydeuropas terrasser.

Avslutande ord

Hela fastigheten utgör ett unikt stycke arkitektur och trädgårdshistoria. Flera av dåtidens stora namn inom både byggnads- och trädgårdsarkitektur har varit inblandade i skapandet av hus och trädgård. Fastigheten besitter, genom detta, stora personhistoriska och estetiska värden. Tolvekarnas hus och trädgårdens planering är till stora delar bevarad i ursprungligt skick sedan 1940-talet. Byggnaden har kvar ursprungliga material och inredning av hög kvalitet. Trädgårdens planering och hårdgjorda ytor har även de hög kvalitet idag. Terrasseringar, gångar, trappor, trädgårdsmöbler, prydnader och vedartat växtmaterial som de stora ekarna, plommonträdet och buskage är till stora delar intakta och har stort värde för helhetsupplevelsen.

Hela fastigheten besitter stora trädgårdshistoriska värden liksom även naturvärden med sina stora ekar och uppvuxna buskage. Även om den ursprungliga fastigheten styckats av så är den historiska läsbarheten av Tolvekarna som helhet relativt intakt. De delar som inte längre tillhör fastigheten verkade inte ha haft samma medvetna gestaltning. Inga ritningar har hittats över dessa delar.

De många kvaliteter som hela miljön på Tolvekarna hade finns där fortfarande även om konturerna har blivit lite otydliga i kanten. Sammanfattningsvis är Tolvekarna ett stycke ganska okänd svensk trädgårdshistoria väl värd att uppmärksamma.

Referenser

Boman, Monica (red). 2000 [1989]. *Orkidé i vinterlandet*. Stockholm: Carlssons förlag.

Lundberg, Erik 1943). Fritidshus, Tolvekarna, Tyresö, beskrivning av ombyggnad *Byggmästaren* (nummer okänt), 1943, sid 76 -78.

Rydh, Ulrika och Westerlund, Stella (2020). Estrid Ericsons trädgård på Tolvekarna, *Hemträdgården* nr 3/2020, sid. 32-38.

Sundström, Lisa (2011). *Tegelbruket, Kulturmiljöunderlag inför detaljplaneläggning av etapp 9 och 11 på Brevikshalvön*. Tyresö socken, Tyresö kommun, Södermanland. Stockholms länsmuseum, 011:16. Tillgänglig via: Stockholms länsmuseums digitala arkiv. http://old.stockholmslansmuseum.se/site_media/upload/Tegelbruket_2011_16_low.pdf [2021-09-20]

Tyresö kommuns hemsida 1, Detaljplan för Tolvekarna, tillgängligt via: https://www.tyreso.se/uppleva--gora/upptack-tyreso/kulturhistoriska-miljoer.html [2021-09-20].

Tyresö kommuns hemsida 2, *Översiktlig kulturmiljöinventering* 2015. www.tyreso.se/download/18.aa1a5ca161c1cf584b3161/1522233393230/%C3%96versiktlig%20kulturmilj%C3%B6inventering%202015.pdf [2021-09-18].

Arkiv

Arkitektur- och designcentrum, Stockholm

Erik Lundbergs samling, Ritningar, skisser

Personlig samling Pål-Nils Nilsson, Lidingö

Emma Lundberg-arkivet

Tolvekarna, Tyresö

Anteckningsböcker, brev, ritningar.

Sjöhistoriska museets arkiv, Stockholm

Sjökapten Sigfrid Ericsons personarkiv

Sven A. Hermelin landskapsarkitekter AB arkiv, Lidingö

Ritningar och skötselanvisningar gällande Tolvekarna

Muntliga källor

Gun Jacobson, nuvarande ägare, samtal på plats på Tolvekarna samt mejl, mars 2019 – nov 2020.

Maria Veerasamy, VD firma Svenkt Tenn, epost samt samtal juli 2019 – okt 2020.

Stella Westerlund, författare till *Emma Lundbergs trädgårdskonst*, samtal, mejl och telefonsamtal, mars 2019 – okt 2020.

Ulrika Rydh, trädgårdsantikvarie
Hus och Grönska
ulrika@husochgronska.se

Att sträcka ut sig i staden

Om planering och användning av parker från 1930-talet och början av 2000-talet

Lisa Larsson

I detta pågående doktorandprojekt utforskas upplevelser av återhämtning i parker från 1930-talet och 2010-talet, och hur användarnas erfarenheter relaterar till parkernas planering och materialitet.

Längst i väster på ön Kungsholmen i Stockholm ligger stadsdelarna Fredhäll, Kristineberg och Hornsberg. Fredhäll och Kristineberg är byggda i huvudsak på 1930-talet och utgör några av Stockholms tidigaste exempel på bostadsområden planerade utifrån modernistiska och funktionalistiska ideal. Hornsbergs bostadsområde är byggt under de senaste tjugo åren utifrån förtätningsideal.

Vid en vandring genom dessa områden kan det upplevas som att promenera genom historien. Från Fredhälls, i stort, bevarade funkislandskap där lamellhusen placerats ut mellan klippor och tallar leder vandringen under Tranebergsbron till Kristineberg. Stadsdelarnas parker sträcker ut sig genom stadslandskapet, planerade för att skapa en glesare och grönare stadsmiljö (Lilienberg, 1928; Almqvist 1937). De är noggrant utformade för att stilisera och efterlikna Mälardalens kultur- och naturlandskap (Asker, 1986; Nilsson, 2006). När promenaden fortsätter in i Hornsberg leder vandringen vidare in i materialiseringen av dagens planering, med tät kvartersstruktur och tydligt avgränsade parker med heterogen utformning av olika arkitektkontor.

När jag påbörjade mitt doktorandprojekt 2016 inspirerades jag av detta skiftande parklandskap. Samtidigt hade stress och stressrelaterade sjukdomar kommit i medialt fokus, och begreppet återhämtande miljöer intresserade mig. Begreppet hade då i huvudsak utforskats inom discipliner såsom miljöpsykologi och landskapsarkitektur, och jag funderade på hur det kunde förstås ur ett kritiskt geografiskt perspektiv med fokus på vardagslivet i staden. Hur använder människor parker för återhämtning? Hur förhåller sig deras berättelser till planeringens narrativ om parkerna och deras syften?

Projektet består av två delar. Dels undersöks planeringsdokument relaterade till områdets olika parker och grönområden, med fokus på 1930-talet och 2000-2020. Vad har planerats här, med vilka syften och för vem? Hur diskuteras 1930-talsparkerna i dagens planering? Vad finns det för likheter och skillnader i jämförelse med hur de nyare parkerna beskrivs? Dels fokuserar projektet på den levda erfarenheten med fokus på återhämtning. Detta undersöks genom gå-intervjuer med dem som använder områdets parker i sitt vardagsliv. Genom kritiska teorier om vardagsliv och social reproduktion (Katz, 2001; Lefebvre, 2014) diskuteras dimensionerna levd erfarenhet, planeringsdiskurser och parkernas materialitet, både hur de samverkar och går isär.

För att undersöka 1930-talets planering har jag botaniserat i Stockholms stadsarkiv, bland parkavdelningens ritningar, skisser och handlingar, och bland protokoll från nämndernas och kommunfullmäktiges möten. Tillsammans med tidigare forskning (exempelvis Nilsson, 2006) framträder en bild av hur parkerna skapades som ett uttalat fritidslandskap, särskilt för barnfamiljer. Parkerna ger uttryck för den expertplanering och rationalism som modernismen så ofta förknippats med, men också för en hantverkstradition och en intim kunskap om platser och trädgårdskonst.

Parkerna uppskattas bland de jag har intervjuat. De beskrivs som omhändertagen natur, och deltagarna upplever att parkerna speglar en omsorg om både plats och invånare utan att vara alltför planerade eller kontrollerande. En deltagare berättar hur parkerna är en unik plats i staden där hon känner att hon kan sträcka ut kroppen och vila utomhus. I hennes formulering om att sträcka ut sig i staden ser jag en parallell till ett tema som växt fram i analysen av planeringsdokumenten. Temat berör vilka typer av parker som beskrivs som hemmahörande i stadsmiljöer under de olika tidsperioderna – vad bör få sträcka ut sig i staden? Bilden som målas upp i de nutida planeringsdokumenten av 1930-talets parker är motsägelsefull. De beskrivs som viktiga kulturarv och som resurs för sociala möten och en aktiv fritid (Stockholms stad, 2017a), men samtidigt poängteras att Stockholm behöver växa och förtätas just här, och att dessa typer av parker skapar en förortskaraktär i ett innerstadsläge (Stockholms stad, 2017a; Stockholms stad 2017b). Detta tema kommer att utforskas vidare i projektet.

Referenser

Almqvist, O. (1937). Stockholms parkanläggningar. *Svenska Kommunal-Tekniska Föreningens Handlingar* Nr: 20.

Asker, B. (1986). *Stockholms parker: innerstaden.* Monografier utgivna av Stockholms stad 62:II. Stockholm: Stockholmia förlag.

Katz, C. (2001). Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction. *Antipode* 33(4), sid. 709-728. Tillgänglig via: https://doi.org/10.1111/1467-8330.00207 [2021-04-28].

Lefebvre, H. (2014). *Critique of Everyday Life. The One-volume Edition.* London: Verso.

Lilienberg, A. (1928). *1928 års förslag till generalplan för Stockholms tätare bebyggda delar.* Stockholm: Stockholms stad.

Nilsson, L. (2006). The Stockholm Style: a model for the building of the city in parks, 1930s-1960s. I: Peter Clarke (red.). *The European city and green space: London, Stockholm and St Petersburg, 1850-2000.* Aldershot: Ashgate, sid. 141-58.

Stockholms stad (2017a). *Parkplan Kungsholmen. Del 1. Strategier for utveckling av parker och gröna gaturum.* Stockholm: Stockholms stad. Tillgänglig via: https://start.stockholm/globalassets/start/om-stockholms-stad/sa-arbetar-staden/natur-parker-och-gronomraden/parkplan-kungsholmen---strategier-for-utveckling.pdf [2021-04-30].

Stockholms stad (2017b). *Grönare Stockholm: Riktlinjer för planering, genomförande och förvaltning av stadens parker och naturområden.* Stockholm: Stadsledningskontoret. Tillgänglig via: https://miljobarometern.stockholm.se/content/docs/mp19/planer/gronare-stockholm-2017.pdf [2021-04-30].

Lisa Larsson, doktorand
Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet
Lisa.Larsson@kultgeog.uu.se

Kunskap som växer

Dokumentation och kunskapsspridning inom gröna kulturmiljöer

Jeanette Blom, Helena Kåks, Linda Lindblad & Tina Westerlund

Skötsel av historiska trädgårdar, av mindre storlek, enklare utformning och med begränsad ekonomi, står i centrum för ett nytt treårigt projekt vid Hantverkslaboratoriet i Mariestad. Projektet *Kunskap som växer: Verktyg för dokumentation och kunskapsspridning inom gröna kulturmiljöer* finansieras av Riksantikvarieämbetet via Länsstyrelsen Dalarna. Det ska bidra till ökad kunskap och metodutveckling inom dokumentation och skötsel av grönt kulturarv samt kommunikation med besökare.

Hantverkslaboratoriet i Mariestad, vid Göteborgs universitet, arbetar sedan länge med olika typer av utvecklingsprojekt inom hantverksmässig trädgårdsskötsel. Det senaste, ”Utvecklande skötsel av historiskt värdefulla parker och trädgårdar”, pågick åren 2015-2017 (Seiler, Westerlund & Almevik, 2014). Med utgångspunkt i ett antal trädgårdsanläggningar från olika tidsepoker som Gunnebo slott, Julita gård och Stabergs bergsmansgård, av vilka de flesta utgjorde kulturreservat och/eller byggnadsminnen, påbörjades ett arbete med att ta fram kunskapsunderlag och hitta former för kunskaps- och erfarenhetsutbyte mellan olika aktörer, som trädgårdsmästare, förvaltare och antikvarier. Fyra skrifter om skötsel av gräsmattor, grusgångar, klippta lövbärande häckar respektive granhäckar publicerades utifrån resultaten i de projekten (Holmqvist & Seiler, 2017; Lundberg & Seiler, 2018; Nyman-Nilsson & Utter, 2018 samt Nilsson & Westerlund, 2019). Dessa utgör viktiga utgångspunkter i projektet tillsammans med kunskaps- och erfarenhetsutbyten med nätverket ”Trädgårdsmästare i historisk miljö”, som drivs av Hantverkslaboratoriet.

Projektet ”Kunskap som växer” utgår istället från historiska anläggningar i mindre skala, utan någon anställd trädgårdsmästare, inte sällan ideellt drivna. Tre anläggningar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, Göthlinska gården i Nora, Stora Hyttnäs i Sundborn samt Lärkastugan på Sollerön, fungerar som så kallade laboratorier, där förutsättningar, problem och behov kan identifieras och olika lösningar utvecklas, prövas och utvärderas. Fler anläggningar, både små och stora, som har erfarenheter att dela med sig av kommer att involveras i projektet efter hand. Projektet pågår 2020-2022 och kommer att resultera i publikationer, instruktionsfilmer, seminarier, workshops och konferenser. Texter och filmer är tänkta att komma alla slags historiska trädgårdar till del genom att publiceras elektroniskt och vissa seminarier äger rum online.

Projektet fokuserar på tre insatsområden och arbetssättet är praktiskt undersökande: Skötseldagbok, Kompetent förvaltning samt Kommunikation med besökare, mer ingående beskrivna nedan. En form för kunskapsutveckling och kunskapsutbyte kring dessa insatsområden kommer att vara så kallade hantverkssamlingar där skickliga utövare möts kring olika typer av hantverksmässigt relevanta frågeställningar. En referensgrupp med företrädare för Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsernas kulturmiljöenheter ska bidra till att utveckla frågeställningar och arbetssätt, samt garantera projektets relevans för kulturmiljövården. Bland länsstyrelserna ingår Dalarna (värdlän), Gävleborg, Örebro, Västra Götaland samt Halland.

Insatsområde 1. Skötseldagbok

Målet med detta insatsområde är att hitta nya metoder, gärna digitala, för dokumentation av skötselinsatser. Det dagliga arbetet i en historisk trädgård behöver planeras, dokumenteras och utvärderas för att skötseln ska hålla hög kvalitet. En väl fungerande dokumentation gör det inte bara lättare att planera och utvärdera skötseln. Den underlättar också för nya personer att komma in i verksamheten. Viktigt är att arbetsinsatsen med en sådan skötseldagbok efterfrågas och värdesätts av uppdrags/arbetsgivaren för att den ska bli givande, vilket visades i en förstudie som bland annat byggde på gruppdiskussioner inom nätverket ”Trädgårdsmästare i historisk miljö”. Den måste också vara enkel att utföra och rymmas inom den tid som står till förfogande. En särskild utmaning ligger i att anpassa sådana verktyg för mindre anläggningar där kunskapsnivån kan vara låg och de ekonomiska resurserna ofta är små.

Insatsområde 2. Kompetent förvaltning

Målet här är att börja bygga upp en digital kunskapsbank för personer, både ideellt arbetande och yrkesverksamma, som ansvarar för skötsel av gröna kulturmiljöer eftersom en förvaltning av kulturhistoriskt värdefulla trädgårdar ställer höga krav på kunskap i alla led av arbetet, vilket blev extra tydligt under förberedande diskussioner i nätverket. Kunskapsbanken ska innehålla både tidigare framtagna kunskapsunderlag och nya sådana. Tre trädgårdsteman står i fokus: jord, blomsterplanteringar och vård av fruktträd. Också här krävs en anpassning till de mindre anläggningarnas behov. Hur kan exempelvis skötselbeskrivningar utformas för att fungera utan trädgårdsmästare? Antikvarierna bör här kunna spela en allt större roll för att göra de ansvariga för mindre anläggningar utan professionell trädgårdsmästare, exempelvis hembygdsgårdar, mer medvetna om skötselarbetets betydelse för

■ Fig. 1. Göthlinska gården i Nora är ett av fyra laboratorier inom projektet Kunskap som växer. Här syns en av gårdens prydnadsplanteringar. I bakgrunden Maria Nagle som förestår och sköter miljön. (Foto: Helena Kåks, augusti 2020)

■ Fig. 2. Vård av fruktträd i kulturmiljö är ett av projektets teman under insatsområdet Kompetent förvaltning. Vid Lärkastugan på Sollerön finns en fruktträdsallé och en mindre ängsfruktodling. Filmaren Freja Frölander följer Henrik Morins arbete med beskärning. (Foto: Helena Kåks, 2021)

att uppnå de kulturhistoriska målen för anläggningen. En viktig fråga är därmed också hur antikvarier och trädgårdsmästare kan mötas för att utbyta kunskap och erfarenheter.

Insatsområde 3. Kommunikation med besökare
En tredje uppgift i projektet blir att utveckla sätt att kommunicera med besökare kring vad ett historiskt grundat trädgårdshantverk innebär. Det kan inom projektets ram både handla om att lyfta goda exempel och att utveckla nya former för kommunikation. Trädgårdsarbetet bör med andra ord inte bara vara ett medel för att bevara en kulturhistorisk miljö, utan även för att bidra till kunskapsspridning och upplevelsevärden.

Sammanfattningsvis kräver ett vårdande och bevarande arbetssätt i alla gröna, historiska miljöer en förståelse för kvalitet och kulturvärden i alla delar av förvaltningen. Tanken är att dessa tre insatsområden ska täcka in dokumentation och kunskapsspridning på olika nivåer som är nödvändig för att trygga de värden som våra trädgårdar och parker representerar.

Referenser

Holmqvist, Klara och Seiler, Joakim (2017). *Skötsel av historiska trädgårdar: Gräsmattor.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Hantverkslaboratoriet.

Lundberg, Daniel och Seiler, Joakim (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: grusgångar.*

Nilsson, Hans och Westerlund, Tina (2019). *Skötsel av historiska trädgårdar: granhäckar.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Hantverkslaboratoriet.

Nyman-Nilsson, Maria och Utter, Sara (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: klippta lövbärande häckar.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Hantverkslaboratoriet.

Seiler, Joakim, Tina Westerlund & Gunnar Almevik. (2014). Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar: Kulturreservat och byggnadsminnen som laboratorium för park- och trädgårdsvård. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* 2014, sid 34.

Helena Kåks, projektledare, trädgårdsmästare och fil. dr kultur och samhälle
Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet
helena.kaks@conservation.gu.se

Joakim Seiler

Management regimes for lawns and hedges in historic gardens

Skötselregimer för gräsmattor och häckar i historiska trädgårdar

Doktorsavhandling
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet, 2020

I doktorsavhandlingen *Management regimes for lawns and hedges in historic gardens* undersöks och jämförs 1700-talets och samtidens skötselmetoder för trädgårdar, med fokus på de strukturbärande elementen gräsmattor och häckar. Studieobjektet har varit Gunnebo slott, som idag används som ett hantverkslaboratorium. Doktorandprojektet genomfördes i samverkan mellan Gunnebo Slott och Trädgårdar och Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs Universitet och pågick mellan 2015 och 2020.

■ Fig. 1.Lieslåtter på Gunnebo under 1700-talet, enligt en teckning av John Hall d. y. (Arkiv och Foto: Röhsska museet)

■ Fig. 2. Lieslåtter av gräsmatta på Gunnebo. (Foto: Malin Arnesson, 2017)

Begreppet skötselregim har använts i avhandlingen för att beskriva de normer som implicit styr genomförandet av skötseln. Avhandlingen svarar inte bara på hur de gjorde skötselarbetet då, utan också hur vi ska göra arbetet idag. Forskningen har genomförts i form av hermeneutisk spiral från beskrivningar av skötselmetoder i historiska källor till genomförd skötsel i hantverksexperiment, och vidare mot en fördjupad förståelse för källorna genom de upptäckter som gjorts i experimenten. Ett resultat är en kunskapsutveckling om och i 1700-talets skötselmetoder för gräsmattor och häckar, som har förvärvats genom studier av historiska källor och hantverksexperiment.

Hantverksexperimenten visade att en användning av manuella, historiska redskap i allmänhet kräver en högre grad av skicklighet än vad som behövs när man använder samtida, maskinella redskap, som vanligtvis i sig själva kvalitetssäkrar resultatet. Både historiska och samtida redskap som används dag efter dag på exempelvis en gräsyta eller en häck, påverkar elementet och därmed trädgården som objekt. I experimenten har vissa historiska hantverkskunskaper varit levande traditioner medan andra har utgjort försvunna metoder som har rekonstruerats. Valet av skötselmetod påverkar också trädgården som ljudlandskap och hantverksexperimenten visade att samtida maskinella redskap minskar tillgängligheten för besökare på grund redskapens ljud.

Slutsatsen är att det fanns flera dominerande skötselregimer parallellt, under 1700-talet och senare. Den första är en regim som i avhandlingen kallas för konsumtion för beskådan (conspicuous consumption). Den utvecklades under 1600-talet och avsåg att manifestera en persons sociala status, som för John Hall på Gunnebo slott, genom konsumtion av lyxartiklar. Lustträdgården på Gunnebo slott var till för nöjes skull och den krävde intensiv skötsel; denna trädgård var en lyxkonsumtion av mark.

En annan dominerande skötselregim vid Gunnebo slott sedan 1990-talet har varit trädgården som kulturarv. Målet för denna regim är att återföra trädgården till 1700-talet. Uppfattningen om tiden, vad 1700-talet är, är här retorisk och regimen producerade en ”kulturarviserad” bild av en förgången tid. I denna regim har traditionellt hantverk varit en viktig komponent och skötseln har utvecklats till skötsel av trädgård som ett kulturarv. Både regimen conspicuous consumption och regimen trädgården som kulturarv strävar efter samma estetiska ideal, samma uttryck och till stor del samma hantverksmetoder. Den stora skillnaden mellan dessa regimer är att idealen, stilen och hantverket under 1700-talet var moderna och framtidsinriktade medan de idag är historiska företeelser som är orienterade mot det förflutna. Avhandlingen diskuterar och föreslår en ny skötselregim vid namn meningsfull skötsel i tidsåldern antropocen. Denna regim är inte bara inriktad på hantverk som ett sätt att bevara historiska trädgårdar och på att se tillbaka på historien och definiera värden baserade på bevarande av materiella och immateriella kulturhistoriska kvaliteter, den framhäver också hantverket som en meningsfull aktivitet i sig själv, för människor av i dag. Det är en regim som uppmuntrar till kvalitet och hållbarhet, som omfattar och kombinerar god praxis från olika förflutenheter med samtida omsorg för biologisk mångfald och hållbarhet samt människors sans för kulturarv och intresse för att lära sig av det förflutna.

Efter disputationen har hantverksforskningen fortsatt, knuten till skötsel av häckar i historiska trädgårdar. Efterforskningar om redskap har gjorts i Sverige och levande traditionsbärare att lära av i andra länder har kontaktats. Arbetet har bland annat genomförts i en internationell projektgrupp, som skrivit en ansökan för kunskapsutbyte inom trädgårdsvård (garden conservation) i Europa, kallad Craft Skills for Garden Conservation. Fokus för fortsatt forskning ligger inom hantverk, trädgårdsvård och naturvård.

■ Fig. 3. Häckklippning med huggsvärd (hedge slasher). (Foto: Sara Heithausen, 2018)

■ Fig. 4. En gräsmatta som sköts med lieslåtter bidrar med estetiska, historiska och biologiska värden. (Foto: Joakim Seiler, 2018)

Nyckelord: Skötselregimer, historiskt trädgårdshantverk, hantverk, 1700-talsträdgårdar, gräsmattor, häckar.

Keywords: Management regimes, historical gardening, craft, eighteenth-century gardens, lawns, hedges.

Avhandlingen är tillgänglig i fulltext via:
http://hdl.handle.net/2077/62813

Joakim Seiler, fil. dr, chefsträdgårdsmästare
Gunnebo Slott och Trädgårdar
joakim.seiler@gunneboslott.se

Planteringar vid järnvägen

Funktion och organisation under stambanornas första tid

Anna Lindgren

Licentiatavhandling
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet, 2020

Denna licentiatavhandling, från Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet, har undersökt den första planteringsverksamheten, så småningom kallad planteringsväsendet, vid stambanorna i Sverige under perioden 1855-1875. En mängd tidigare okänt arkivmaterial har lokaliserats och frågor om funktion och organisation av planteringarna har ställts till materialet.

Förbisedda planteringar och ett okänt arkivmaterial

Planteringar vid järnvägen har varit förbisedda i de senaste decenniernas järnvägssystem och inom forskningen. En del forskning har dock gjorts tidigare, vilken varit inriktad på Statens järnvägar som förmedlare av trädgårdskultur, trädgårdsdirektörernas roll och planteringarnas formspråk från slutet av 1800-talet till 1900-talets första decennier (Klintborg Ahlklo, 1993; Gustavsson, 2001 och 2005; Lagerberg Fogelberg & Fogelberg, 2007; Bergkvist, 2012) samt miljöernas förändring (Bergkvist, 2013). Ingen tidigare forskning i Sverige har studerat inledningsfasen av planteringsverksamheten vid järnvägen med samtida arkivmaterial som utgångspunkt.

Avsaknaden av arkivmaterial har varit en stötesten, och en tidigare utbredd uppfattning att det inte går att finna, när det gäller järnvägens planteringar. Den här forskningen har visat att det finns olika typer av material bevarade från Statens järnvägars verksamhet, till exempel bangårdsritningar, fotografier och räkenskaper, i huvudsak på Riksarkivet, Kungliga biblioteket och Järnvägsmuseet.

Den undersökta tidsperioden är avgränsad till åren 1855–1875, vilka var de två första decennierna med statlig järnväg i form av stambanor i Sverige. Tidigare studier har visat att det fanns en planteringverksamhet från 1860-talet och fram till att planteringsväsendet inom Statens Järnvägar lades ned på 1970-talet (Lagerberg Fogelberg & Fogelberg, 2007, sid. 10 och 49; Gustavsson 2005, sid. 316 och 321).

Den övergripande forskningsfrågan har varit: Hur kan vi förklara och förstå satsningarna på planteringarna längs järnvägen i mitten av 1800-talet när det nya transportsystemet i sig handlade om transporter? Syftet har varit att ge en bild av planteringsverksamheten inom det statliga järnvägssystemet åren 1855–1875 utifrån samtida arkivmaterial. Målet har varit att fördjupa kunskapen om järnvägens historia till att innefatta användningen av gröna miljöer som en integrerad del i infrastrukturen. De mer specifika frågeställningarna har varit: Vilket arkivmaterial finns bevarat från planteringsverksamhetens första decennier? När började planteringar anläggas längs de statliga stambanorna? Vilka typer av planteringar anlades längs järnvägen fram till år 1875? Vilken funktion hade de olika planteringarna och hur organiserades verksamheten för att anlägga och sköta planteringarna?

Planteringar var självklara

Med utgångspunkt i de fyra exemplen Alingsås station, Eslövs station, Stockholms första station och Hallsbergs station har arkivmaterial sökts och analyserats med hjälp av begreppen funktion, mening och organisation. Genom de fyra exemplen samt arkivmaterial och samtida litteratur visade undersökningen att planteringar var givna delar vid anläggandet av de första stambanorna. Planteringar utfördes till synes systematiskt till varje stationsplats från de sista åren på 1850-talet.

De olika typerna av planteringar som anlades längs järnvägen kan delas in i tre grupper: prydnadsplanteringar, nyttoplanteringar och skyddsplanteringar. Undersökningen visar att en stationsplats försågs med en stationspark, gräsytor, ofta en rund plantering (en så kallad rundel) på stationsplanen, rabatter, häckar, alléer och vanligen någon form av kökträdgård för personalen på platsen. De rena prydnadsplanteringarna, det vill säga planteringar för skönhetens skull, var rundeln och rabatterna, medan parken, häckarna och alléerna även skyddade mot brand och starka vindar. Stationsparken var till ytan den största prydnadsplanteringen och varierade i storlek från 1 800 till 13 000 m² i de undersökta exemplen. Vid personalens bostäder längs stambanorna fanns också prydnadsplanteringar.

Nyttoplanteringarna utgjordes av personalens kökträdgårdar med fruktträd, bärbuskar och odlingsmark, men det har framkommit betydligt mindre uppgifter om dessa än om stationernas prydnadsplanteringar.

Olika sorters planteringar för skydd mot väder och olyckor har kunnat identifieras, men i ganska blygsam omfattning, i det genomgångna arkivmaterialet. Träd och häckar skyddade mot starka vindar, gnistor från ångloken och snö. De hindrade även människor och djur från att ta sig upp på spåren. Olika trädarter har använts till skyddsplanteringar, till exempel gran och lönn och till häckplanteringar var hagtorn vanligast. Grässådder gjordes för att binda jord, exempelvis på lutande ytor längs banan och vid stationsplaner. Framför allt rajgräs, men även timotej- och klöverfrö, förekommer i räkenskaperna redan från de första sträckorna som invigdes år 1856.

Planteringarna fyllde även andra funktioner än att vara vackra, fungera som skydd och till föda. De första planteringarna längs järnvägen tillkom under en tid av debatt kring frågor om hälsa, bildning och modernisering av samhället i Sverige. Samtidigt som planteringarna längs järnvägarna anlades, började fler och fler stadsparker att anläggas, som ett led i att förbättra hälsan hos befolkningen. Som stöd för analysen av planteringarnas funktion prövades domesticeringsteorin (Berker et al, 2006, Sørensen, 2006) och en platsteori formulerad av Edward Relph (1976). Naturförsköningskonsten, som debatterades under den här tiden, var ett sätt att forma hela landskap, där planteringar och trädgårdskonst generellt ansågs betydelsefulla för människans yttre och inre hälsa och välmående (Müller, 1858; Blomberg, 2012). Planteringarna vid stambanan kan ha varit ett av svaren på frågan ”Hur gör vi det här?” när det nya transportsystemet skulle byggas och börja användas.

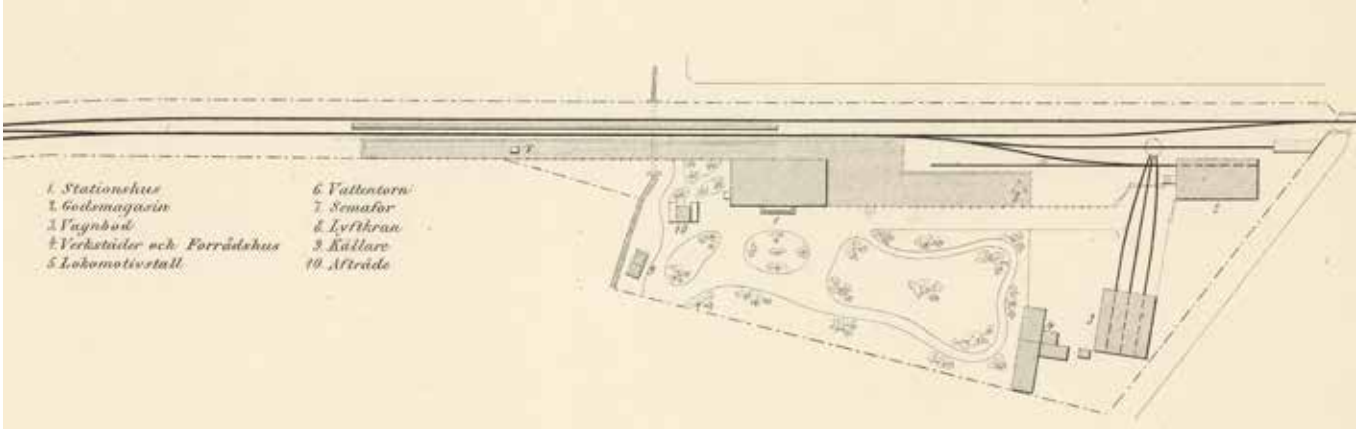

Denna ritning av Alingsås station finns publicerad i en atlas, tillsammans med ritningar av övriga stationer längs den västra stambanan, där de planterade ytorna framgår. Motsvarande atlas finns även för den södra stambanan. (*Teknisk-Ekonomisk beskrifning. Svenska statens Jernvägsbyggnader. I. Vestra stambanan, "Stockholm-Göteborg", med utgrening till Örebro.* (1868). Stockholm: Iwar Hæggströms Tryckeri, Blad 21. Beskuren)

Frågan hur verksamheten organiserades för att anlägga och sköta planteringarna visade sig få en extra betydelse som nyckeln till hur arkivmaterial kan sökas fram i Statens järnvägars arkivsamling (som till stor del finns på Riksarkivet men även hos flera landsarkiv och Järnvägsmuseet). Genom att kartlägga järnvägens organisation gick det att förstå vilka handlingar som skickats var inom Statens järnvägar och därigenom söka fram dem ur arkiven. Till en början verkar lokala trädgårdsmästare ha anlitats för att anlägga stationsparker och andra planteringar. Efter några år anställdes trädgårdsmästare för att anlägga planteringar och växtdepåer. Från mitten av 1860-talet organiserades planteringsverksamheten med Olof Eneroth som samordnare för det första och andra trafikdistriktet, den västra stambanan mellan Göteborg och Stockholm. Frey Hellman utsågs under samma tid som samordnare för det tredje distriktet, den södra stambanan från Malmö. Efter några år byggdes en egen planteringsverksamhet upp inom Statens järnvägar kallad planteringsväsendet och ibland trädgårdsväsendet. Verksamheten leddes av en trädgårdsdirektör, växtdepåer anlades i varje distrikt och flera trädgårdsmästare anställdes.

Licentiatavhandlingen har lyft fram att planteringarna vid järnvägen skedde systematiskt från 1850-talets sista år och att de var omfångsrika. Det betyder att järnvägen bidrog till att där den drogs fram, vilket fram till år 1875 var till många platser i södra och mellersta Sverige, fick invånarna och resenärerna tillgång till helt nya grönytor. Planteringarna anlades i stor omfattning och blev snabbt geografiskt utspridda i Sverige. Stationsparkerna var de första offentliga trädgårdarna som anlades i många fall på järnvägsorterna, även om några stadsparker fanns sedan tidigare och flera tillkom under andra hälften av 1800-talet (Nolin, 1999). Planteringarna ingick som en självklar del i anläggandet av det nya transportsystemet järnväg och de fyllde både praktiska, estetiska och symboliska funktioner.

Fortsatt doktorandprojekt – fördjupningar och försvinnande

Doktorandprojektet, som första gången presenterades i *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* 2016 (Lindgren 2016), fortsätter nu med fördjupade studier av planteringsverksamheten under järnvägens inledande anläggningsfas. Ambitionen är att arbeta vidare med det källmaterial som har hittats under arbetet med licentiatavhandlingen. Målet är också att göra framåtblickar mot nedläggningsskedet och att diskutera upphörandet av systematiska planteringar och skötsel av dem i järnvägsmiljöer under 1900-talets andra hälft. De fortsatta studierna kommer fokusera på den övergripande forskningsfrågan: Hur kan förändringen från att planteringar var för givet tagna inom järnvägens anläggningar till att de inte längre ingick i järnvägens diskurs förstås och förklaras? Hösten 2022 beräknas doktorsavhandlingen försvaras och publiceras.

Länk till licentiatavhandlingen: https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/63267

Referenser

Bergkvist, Johan (2012). Järnvägarnas parker och trädgårdar: en återblick. *Spår. Årsbok utgiven av Sveriges järnvägsmuseum och Järnvägsmusei vänner.* Gävle, sid. 103-126.

Bergkvist, Johan (2013). *Landskapsarkitektur i järnvägslandskap. Platsernas förändring i historiskt perspektiv,* Licentiatavhandling. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.

Berker, Thomas; Hartmann, Maren; Punie, Yves & Ward, J. Katie (2006). *Domestication of Media and Technology.* London: Open University Press.

Blomberg, Eva (2012). *Hallonlandet. Trädgårdens odling under 200 år.* Lund: Sekel Bokförlag.

Lagerberg Fogelberg, Charlotte & Fogelberg, Fredrik (2007). *Järnvägens trädgårdskultur - att återskapa banvaktstugans trädgård. Ett projekt utfört på uppdrag av Banverket.* JTI-Institutet för jordbruks- och miljöteknik.

Lindgren, Anna (2016). Järnvägens gröna kulturarv. Doktorandprojekt om järnvägens planteringsväsende 1858-1973. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 29, sid 34.

Gustavsson, Eva (2005). Järnvägslandskapet. *Järnvägen 150 år 1856-2006.* Red. Karin Rosander et al, Stockholm: Banverket och Informationsförlaget, sid. 314-325.

Gustavsson, Eva (2001). *Trädgårdsideal och kunskapssyn. En studie av meningens uttryck med exempel från Gösta Reuterswärds och Ulla Molins skapande handling.* Doctoral Diss. Alnarp: Swedish University of Agricultural Sciences.

Klintborg Ahlklo, Åsa (1993). SJ:s rabatter: Statens järnvägar som förmedlare av trädgårdskultur. *Lustgården* Årg. 73, sid 41-52.

Müller, Daniel (1858). *Trädgårdskonst. Anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar...* Andra upplagan. Stockholm: Alb. Bonniers förlag.

Nolin, Catharina (1999). *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken under 1800-talet.* Doctoral Diss. Stockholm University. Stockholm: Byggförlaget.

Relph, Edward (1976). *Place and placelessness.* London: Pion.

Sørensen, Knut H. (2006). Domestication: the enactment of technology. I: Berker et al. *Domestication of Media and Technology.* London: Open University Press, sid. 40-61.

Anna Lindgren, forskningssamordnare och doktorand
Järnvägsmuseet, Gävle
Anna.Lindgren@smtm.se

Studentuppsatser med anknytning till park-, trädgårds-, landskaps- och odlingshistoria

2021

Åsa Brand
Den älskade och bortkastade tulpanen: en studie i faktorer och skötselinsatser för tulpanlökens återblomning i svenska trädgårdar
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2021
https://gupea.ub.gu.se/

Nora Curtis
Flygfotografi som historisk källa: En fallstudie av köksväxtodlingens förekomst och utveckling i villaträdgårdar i Mariestad år 1961 och 1976
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2021
https://gupea.ub.gu.se

Thea Folke
Att vårda ett levande kulturarv: värdering av skötselmetoder för gräs ur ett kulturarvs- och upplevelseperspektiv
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2021
https://stud.epsilon.slu.se/16461/

Jessica Johansson
Spilling the tea on tea: historia, odlingsförhållanden och skötselåtgärder
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för växtförädling, SLU Alnarp, 2021
https://stud.epsilon.slu.se/16574/

Anders Kvarnström
Drottning Viktorias vilohem: en trädgårdshistorisk undersökning
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2021
https://gupea.ub.gu.se/

Kristin Lidström
En trädgårdsmästares dagbok: Den omsorgsfulle kultivatören Lindkvists arbetsliv 1906–1955
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2021
https://gupea.ub.gu.se/

Elisabeth Lindström
Lindgården - en jämförelse mellan ideal och praktik: en trädgårdshistorisk jämförelse mellan utformning av en villaträdgård i Västerbotten och ett rådande trädgårdsideal under åren 1950- 1980
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2021
https://stud.epsilon.slu.se/16708/

Simon Munkberg
Bergs äppelgård: Den kommersiella ekologiska fruktodlingens pionjärer i Sverige
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2021
https://gupea.ub.gu.se/

2020

Malin Andersson
Ullgrens sallat: En fallstudie av ett framgångsrikt hållbart odlingsföretag byggt på hantverksmässig kunskap
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66526

Marita Bergström
Vårdprogram och underhållsplan för den historiska trädgården vid soldattorpet Rensmyran
Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för stad och land, SLU Uppsala, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15396/

Anders Carlén
Beskärning av lindhäck vintertid: tre fallstudier i kulturhistorisk miljö
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66527

Eva-Marie Emanuelsson
Handbok i trädgårdsskötsel: en studie av köksträdgårdsodlingen 1830-1930
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66528

Per Engelbrektsson
Rhododendrondalen - oas i ingenmansland: fallstudie av en trädgårdsmästares parkdröm
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66566

Linnea Englander
"...an astonishingly small space": en rumslig studie och analys av Villa Gamberaia
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15514/

Oscar Envik
Utveckling genom det förflutna: en undersökning av framtidsvisioner för den värmländska Finnskogen kopplat till en världsarvsnominering
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för stad och land, SLU Uppsala, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15793/

Fabian Gunnarsson
The 200-year Craftsman: Preserving Cultural Heritage and Garden Craftsmanship in Kyoto, Japan
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66683

Julia Göransson
Friluftsliv och landskapets kulturarv: en tolkning av landskapet i Fulltofta strövområde
Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/16357/

Mikaela Karlsson och Kristina Sjögren
Biologisk mångfald i samspel med historiska värden på Sofiero slott
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15904/

Klara Kåks
Nutida värden i historisk parkmiljö: gestaltningsförslag med syfte att gynna kulturhistoriska, sociala och ekologiska aspekter i restaureringen av Grängshammars engelska park
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för stad och land, SLU Uppsala, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15564/

Anna Lengdén
Glasbrukstäppan på Södermalm: En historisk och nutida skildring av arvet efter Erik Glemme och Stockholmstilen
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/

Malin Lundquist
Trädgården vid von Echstedtska gården: en trädgårdshistorisk undersökning med åtgärdsförslag.
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66525

Zarah Magnusson
Karlstads stadsträdgård: historisk dokumentation och bevarandeplan för det ursprungliga trädbeståndet
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66649

Rasmus Myhr
Jacobsberg - en trädgård glömd i tiden. En fallstudie om en bortglömd trädgård på Gotland & dess bevarande
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66910

Izabel Nordlund
History Has Its Eyes on You: a story about the identity of young Sami women, following the Girjas case
Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för Stad och Land, SLU Uppsala, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15989/

Birgitta Persson
Ananasodling i Sverige på 1700- och 1800-talen: en studie av odlingsmetoder
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66860

Jenny Puertas Hallberg
Vresboken: dåtid, nutid, framtid
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020 https://stud.epsilon.slu.se/15915/

Sara Saleh
Evigt liv eller nytt?: landscape governance för en långsiktig förvaltning av Sankt Lars gravplats
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/15488/

Victoria Sandberg
Järnvägsstationerna och deras omgivning: då och nu med fyra exempelstationer
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/16486/

Erik Stenvall Hedin
Kinnekullebanans järnvägsparker: undersökning och kulturhistorisk värdering av stationerna Blomberg, Forshem och Österäng
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2020
https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/66530

Marta Åkesson
Historisk hävdtidpunkt i landskapets gräsmarker
Kandidatexamensarbete (15 hp)
Centrum för biologisk mångfald, SLU Uppsala, 2020
https://stud.epsilon.slu.se/16083/

Anna Andreasson Sjögren, Jens Heimdahl & Matti Wiking Leino

Svensk trädgårdshistoria

Förhistoria och medeltid

Kungl. Vitterhetsakademien, Stockholm, 2021
191 sidor, illustrerad i färg
ISBN 978-88763-23-5

Med dette første bindet i den nye trilogien om hagenes (hage=trädgård på norsk förf. anm.) og hagebrukets historie i Sverige er det trolig satt en ny standard for denne typen hagehistorisk litteratur, det vil si den litteraturen som forsøker å oppsummere og gi oversikt over de bredere strømningene i hagehistorien. Bind 1 demonstrerer en grunnleggende vitenskapelig holdning til både myter og fakta, forankret i et stadig mer omfattende tverrfaglig forskningsfelt, ikke minst med den ganske nyetablerte hagearkeologien. Dette første bindet tar for seg hagene i førhistorisk tid og middelalderen 4000 f.Kr.–1050 e.Kr., mens det neste vil omfatte perioden 1500–1800, og det siste bindet tiden etter 1800.

I Norden kunne denne historieboken bare sett dagens lys i Sverige, ettersom ny grunnforskning innenfor agrarhistorie i størst grad har funnet sted her. Selv om det i Norge er gjennomført flere hagearkeologiske undersøkelser de siste to tiårene, er disse prosjektene i mindre grad gjennomført i dialog med beslektede forskningsdisipliner. På en forbilledlig måte har man i Sverige gått tilbake til start og stilt på nytt de gamle spørsmålene: Hvorfor og hvordan oppsto de første hagene? Hva ble dyrket, og hvordan så hagene ut? Selv om tidligere forfattere også har søkt å gjengi og tolke forskningsresultater, finnes det alt for mange hagehistoriske verk som gjenforteller tidligere tolkninger, som igjen blir sitert av andre forfattere uten at ny forskning har bekreftet de gamle «sannhetene». Kjell Lundquist kalte denne praksisen «trädgårdshistorieämnets kompendietradition» (sid. 55).

Dette verket bryter fullstendig med denne tradisjonen gjennom sin tverrfaglige tilnærming til så ulike fagområder som arkeologi, arkitektur, botanikk, etnologi, hortikultur, kunstvitenskap, kulturgeografi og ikke minst agrarhistorie. Ved å sammenholde eksisterende kunnskap med nye forskningsresultater, kommer man her med nye tolkninger og tar livet av en del myter. For eksempel har vi i også i Norge de siste hundre årene trodd at «kristendommens forkynnere var de første virkelige havedyrkere her til lands», som Carl W. Schnitler uttrykte det 1916 i Norske haver i gammel og ny tid, med frukthagene i Hardanger som det entydige beviset for munkenes rolle som pionerer i norsk hagebruk. Selv om dette fortsatt ikke er feil, dokumenterer Jens Heimdahl en rekke bevis for tidligere hagedyrking, først og fremst i det sydlige Sverige, men også i resten av Norden, i sitt kapittel «Trädgårdens förhistoria i Sverige 4000 f.Kr.–1050 e.Kr». At man i det sydlige Skandinavia hadde nær kontakt med den romerske kulturen også innenfor hagebruket, er nærmest et ukjent tema i eldre hagelitteratur.

Anna Andréasson Sjögrens kapittel om «Medeltidens trädgårdsodling» er på samme måte en ny og særdeles interessant gjennomgang av gamle kilder sammenholdt med nyere forskning. I denne perioden finnes de første skriftlige kildene. Svartedauden (digerdöden) og påfølgende omstrukturering av samfunnet førte med seg viktige endringer i form av et oppsving i jord- og hagebruket i byene. Andréasson stiller spørsmål ved nytten av de tradisjonelle periodeinndelingene, og utdyper det faktum at Sverige slett ikke var så isolert fra andre deler av Europa i middelalderen som man kan ha trodd.

I det siste kapittelet i boken beretter Matti Wiking Leino om «Trädgårdens kulturväxter fram till år 1800», og gir dermed en periode-overgripende framstilling som også binder sammen de to første kapitlene i bind 1. Wiking Leino deler de historiske svenske kulturvekstene inn i fire grupper: ville stedegne (inhemska) arter, domestiserte stedegne arter, ville innførte arter og domestiserte innførte arter. De enkelte vekstene opptrer i ulik grad i ulike perioder; noen forsvinner, mens svært mange er med oss fortsatt. De fire vekstgruppene vil danne grunnlaget for beretningen om plantenes historie også i de neste to bindene. På denne måten viderefører Wiking Leino Kjell Lundquists idé fra 20 år tilbake om at kulturvekstenes historie utgjør en nøkkel til å forstå hagenes og landskapsarkitekturens historie.

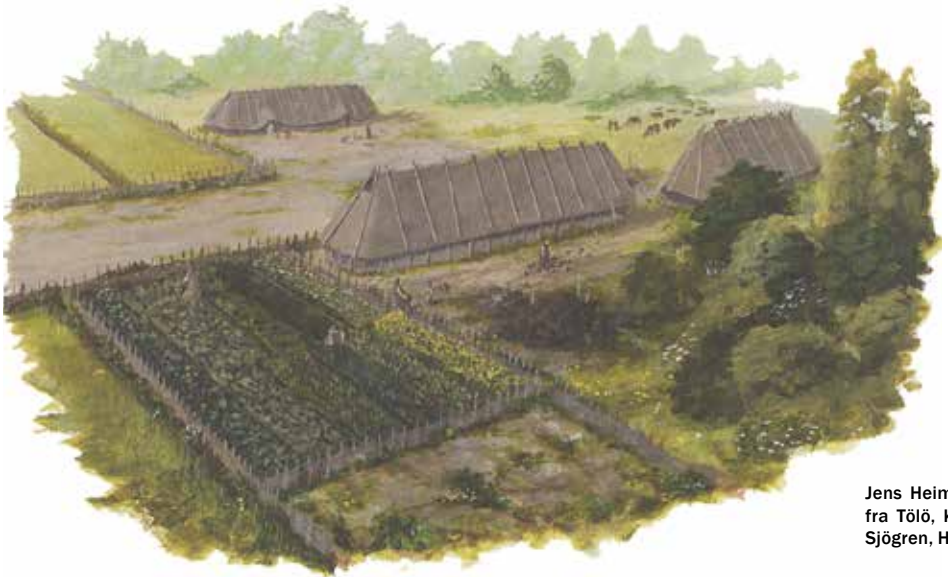

Jens Heimdahls rekonstruksjonstegning av dyrkingsfeltene fra Tölö, Kungsbacka, ca 300-600 e. Kr. (Fra: Andréasson Sjögren, Heimdahl og Wiking Leino, 2021, sid. 35)

Utformingen av boken er svært tiltalende, med en rekke utmerkete illustrasjoner, især rekonstruksjonstegningene av Jens Heimdahl. Én innvending gjelder bruken av mørk grå skrift i stedet for svart, noe som i enkelte tabeller og kart gir for liten kontrast og dermed svekker lesbarheten for oss eldre lesere. Av stor verdi er den utmerkete samlingen av noter og referanser (litteratur), samt registrene over steder, saker og vekster, og bildekilder. Disse oversiktene er nesten grunn nok i seg selv til å skaffe boken!

I sum er det all grunn til å gratulere Sverige med at dette nye verket nå ser dagens lys, ikke bare for forståelsen av svensk kulturhistorie som helhet, men også for resten av de nordiske landene, uansett forskjeller i natur og klima. Prosjektet har åpenbart tatt mye tid og krefter blant de mange involverte, men det var det verd. Vi ser med forventning fram til de to neste bindene.

Referenser

Lundquist, Kjell (2000). *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige.* Licentiatavhandling. Rapport 00:1, Institutionen för landskapsplanering, Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet.

Schnitler, Carl W. (1917). *Trädgårdskonstens historia i Europa*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.

Mette Eggen, fd seniorrådgiver hos Riksantikvaren i Norge
mette.eggen@gmail.com

Agneta Magnusson

Följ det gröna spåret!

Bara fortsätt att ta hand om gamla nyttoväxter

Agneta Magnusson Kultur, Leksand, 2020
176 sidor, illustrerad i färg
ISBN 978-91-639-6928-7

I *Följ det gröna spåret: Bara fortsätt att ta hand om gamla nyttoväxter* synliggörs några av de människor som odlar och använder gamla nyttoväxter idag. De är personer som, enligt författaren Agneta Magnusson, förstår vikten av att ta vara på vårt tåliga och anpassningsbara gröna kulturarv och som gärna delar med sig av både kunskap och växter. Utöver personporträtten presenterar Magnusson ett urval av både vildväxande och sedan länge odlade nyttoväxter.

Agneta Magnusson har i 35 år arbetat på friluftsmuseet Skansen i Stockholm, som museipedagog och som ansvarig för de kulturhistoriska programmen. Sedan 20 år tillbaka bor hon i Leksand där hon engagerat sig i föreningarna Leksands hemslöjd, Leksands trädgårdsförening och Leksands kulturväxter. Hennes intresse för natur och trädgård har alltid varit stort och genom åren har hon hållit många föreläsningar och kurser om de gamla kulturväxterna. Förståelsen för vikten av fröodling har hon, enligt egen utsago, föreningen Sesam att tacka för.

Magnusson lyfter fram flera organisationer och myndigheter som arbetar med att ta hand om och vidareutveckla de gamla nyttoväxterna, som NordGen, Pom, Nationella Genbanken och Jordbruksverket. Den här boken handlar dock i huvudsak om de enskilda människorna som i det tysta fortsatt att odla och använda växterna - kanske för att de i likhet med författaren tror på vikten av att slå vakt om det gröna kulturarvet.

Vi får möta många äldre odlare men också yngre såsom företagaren Sara May Kahl som bedriver grönsaksodling på en släktgård utanför Falun. Det är en odling med stora krav på hållbarhet och kvalitet, liksom att det som odlas ska fungera väl på platsen och gärna ha en dokumenterad lokal historia. Kahl menar att det är viktigt att kunskapen om de gamla sorterna tas till vara, att de odlas vidare och att också en ny generation ska få chansen att äta bra mat. Till Sara May Kahl for Agneta Magnusson i september 2019 med en låda av den numera mycket populära leksandslöken, som Kahl nu odlar vidare på gården.

Boken ger inspiration till hur de gamla växterna kan användas, och uppmuntrar till att både göra det på gamla beprövade sätt och att hitta nya användningsområden. Gör vi inte det, skriver Magnusson, är både växter och vårt minne av dem snart borta. Hon uppmanar också till att försöka finna personer i vår närhet som fortfarande kan berätta, och att vi alla ska dela med oss av odlingskunskap, historia, recept och växter.

Tillsammans med en av hennes tidigare böcker, *Gråärter, rovor – och den älskade kålroten,* är den här boken en stafettpinne till de som ska fortsätta bevarandearbetet. Det är en personligt skriven bok, enligt författaren ett sätt att knyta ihop säcken, ta ett steg tillbaka och se på en lång tid i trädgård, skog och mark med lite distans.

Boel Nordgren, trädgårdsantikvarie
Edlas Have
boel@edlashave.se

John Dixon Hunt

Site, Sight, Insight

Essays on Landscape Architecture

Humphrey Reptons visitkort. Illustration av Thomas Medland, efter Humphrey Repton, 1788, Wikimedia Commons, © The Trustees of the British Museum, licens: CC BY-NC-SA 4.0

Penn Studies in Landscape Architecture, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016
Med förord av: Peter Walker och Jane Brown Gillette
193 sidor, illustrerad i svart/vitt, inbunden
ISBN 978-0-8122-4800-5

Med essäsamlingen *Site, Sight, Insight* bjuder trädgårdshistorikern och konstvetaren John Dixon Hunt återigen med läsarna på en vända till gamla jaktmarker. Omslaget som är ett kollage baserat på Humphry Reptons visitkort (1788) presenterar illustrativt bokens tänkta röda tråd; förvärvad kunskap om plats (Site) och det egna seendet (Sight) genererar insikt och förståelse (Insight). Detta kärnfulla motto sammanfattar inte bara väsentliga delar av design- och planeringsprocessen för en landskapsarkitekt, utan handlar lika mycket om att erfara och förstå landskap och trädgård i största allmänhet.

Från John Dixon Hunts akademiska perspektiv är fokus ofta riktat mot just upplevelse. I *The Afterlife of Gardens* (2004) introducerade han en användbar modell för att bedöma landskapsarkitektur och trädgårdskonst utifrån användarnas och besökarnas upplevelser, mottagande och tolkningar. Den här infallsvinkeln är ofta närvarande i *Site, Sight, Insight*. Metoden är baserad på receptionsteorin vilken har sitt ursprung inom litteraturvetenskapen men som numer används för tolkning av konst i en vidare bemärkelse. Dixon Hunt (som själv inledde sin akademiska bana som litteraturvetare) har förtjänstfullt utvecklat denna till ett användbart verktyg för att förstå landskapsarkitektur.

Av bokens elva essäer är drygt hälften nyskrivna, resten är omarbetningar av gamla föredrag eller tidigare publicerade artiklar. I essän ”Stourhead Revisited and the Pursuit of Meaning in Gardens” beger sig författaren till en av de mest välkända engelska parkerna för att belysa problemet med tolkning av en plats mening. Detta gör han utifrån en genomgång av olika besökares upplevelser av Stourhead, skildrade genom dikter, reseminnen och andra trädgårdshistoriska analyser från olika tider. Han påtalar att det bland trädgårdshistoriker har funnits en uppfattning om att det går att nå parkens sanna innebörd genom syntesen av trädgårdspromenadens dramaturgi och trädgårdens ikonografi, samt inskriptioner och referenser till det klassiska diktverket Aeneiden. Trots detta, skriver Dixon Hunt, har det inte uppnåtts någon klarhet eller konsensus i frågan. Här anknyter författaren till den teoretiska diskussionen om mening som Marc Treib har sammanställt i antologin *Meaning in Landscape Architecture and Gardens* (2011). Utan att säga sig vilja dra några generella slutsatser visar Dixon Hunt (i linje med receptionsteorin) att mening skapas i relationen mellan verk, plats och betraktare och, inte minst, att olika besökare gör olika tolkningar. Detta står alldeles klart i fallet Stourhead. Å andra sidan påpekar han att själva begreppet ’mening’ ofta har använts allt för lättvindigt och att det för en bättre landskapsarkitekturkritik och mer produktiv debatt i många fall vore lämpligare att ersätta konceptet med andra, mindre kognitivt associerade termer såsom ’betydelse’ (significance) eller ’upplevelse’ (experience).

Belägg och exempel för sina resonemang hämtar Dixon Hunt från skilda epokers landskapsarkitektur och han passerar förbi Vignolas Villa Lante, Le Nôtres Vaux-le-Vicomte, Alphands Parc des Buttes-Chaumont, liksom Tschumis Parc de la Villette, och van Valkenburghs Tear Drop Park. I essän ”Preservation in the Sphere of the Mind” som handlar om minnets betydelse i upplevelsen och skapandet av landskapsarkitektur, besöker han inte bara olika minnesplatser och monument, utan ger också inspirerande exempel från hur de amerikanska landskapsarkitekterna Lawrence Halprin och Dan Kiley arbetade med minnesbilder i sin gestaltning. De fantastiska platserna Ira Keller Fountain Park i Portland (1970) och Fountain Place i Dallas (1986) är skapade som abstraherade ihågkomster av Sierra Nevadas livligt porlande bergsbäckar och söderns träsklandskap, med mäktiga sumpcypresser över rofyllda vattenspeglar.

I det stora hela är det dock vid perioden för landskapsparkens storhetstid på 1700-talet som Dixon Hunt helst uppehåller sig. En essä handlar exempelvis uteslutande om Thomas Whatelys bok *Observations on Modern Gardening* (1770), en annan om betydelsen av ’det pittoreska’ och en tredje om så kallade fåfängor eller follies, alltså de dekorativa byggnader vars enda funktion var att utgöra karaktärsfulla blickfång i parkerna.

I essän ”Between Garden and Landscape” utforskar han trädgårdens och landskapets dialog och distinktion. Temat är näraliggande den undersökning han gör i ”Jardins – Reflections on the Human Condition”. Här ställs frågan, vad är en trädgård? John Dixon Hunt menar att vi intuitivt känner igen en trädgård, för att den är skild från andra platser, och för att vi sett platser som inte är trädgårdar. Kanske låter detta som en intetsägande definition, men likväl är det i avgränsningen som trädgårdens essens framträder – något vi, om inte förr, blir varse då vi träder över dess tröskel. Så blev Adam och Eva medvetna om trädgårdens idé, skriver Dixon Hunt, först då de förvisades från Paradiset till ett främmande ogästvänligt landskap.

Avslutningsvis behöver det sägas att bokens initialt utfästa röda tråd tappas bort bland den stora variationen mellan essäerna och med John Dixon Hunts böjelse för allehanda utvikningar i sin något pratiga, och långt ifrån stringenta, författarstil. Detta är en hopfogad samling av ett blandat material, och som sådan bjuder boken på intressanta stycken här och var, men de flesta ämnen, platser och tankegångar har författaren redan presenterat mer utförligt i andra böcker.

Mats Daniel Nilsson, landskapsarkitekt, Göteborg
mats.daniel.nilsson@gmail.com

Dan Rosenholm

Olmsted – mannen som skapade parker

Themis, 2020
170 sidor, illustrerad i färg och svartvitt
ISBN 978-91-985588-3-8

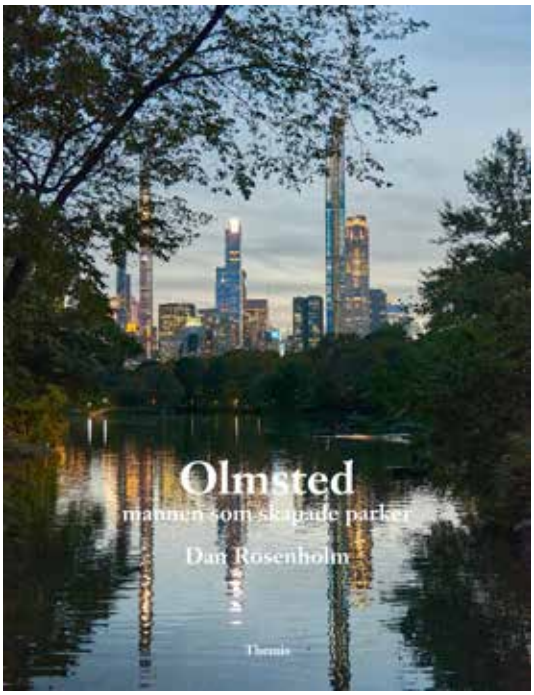

Det gick att fastna i ekorrhjulet redan på 1850-talet och det gick att få utmattningsdepression redan då. Men det gick också att stenhårt drivas av tanken på naturens läkande kraft. Idag kan vi vara tacksamma för amerikanen Frederick Law Olmsteds outtröttliga arbete i den frågan. I boken Olmsted – mannen som skapade parker skildrar författaren Dan Rosenholm Olmsteds bakgrund, verk och flera av de politiska maktspel som kretsade kring uppdragen. Den amerikanska urbaniseringen var i sin linda på Olmsteds tid och han kom att göra avtryck under flera decennier. Hans liv är så intressant att det skulle kunna bli film.

Olmsted föddes 1822 i en välbärgad familj där fadern importerade kvalitetstextilier. Han förlorade tidigt sin mamma, hade svårt att anpassa sig i skolan, men älskade utflykter i naturen och blev autodidakt på jordbruk, landskap och filosofi. Han drog till sjöss och kom till Kina. Han var journalist och rapporterade om utvecklingen av slaveriet i sydstaterna. Tack vare reportagen från nöden vid fronten blev Olmsted utsedd till chef för nyöppnade United States Sanitary Commission 1861.

Tillsammans med brodern gjorde Olmsted många resor till Europas parker för att hämta inspiration. Man häpnar över hur många länder de besökte med tanke på dåtidens kommunikationer. Allra mest inspirerades Olmsted av Joseph Paxtons skapelse Birkenhead Park, i Liverpool.

De mest kända parkerna Central Park och Prospect Park i New York tar naturligtvis plats i boken om Olmsted. Vi får veta hur han och arkitekten Calvert Vaux drev igenom sina demokratiska ambitioner, med en park tillgänglig för alla, men också hur dessa kom att fungera i praktiken – vid vilka tidpunkter de skilda samhällsklasserna besökte parkerna, vad kvinnorna ägnade sig åt och hur logistiken kring dessa enorma byggprojekt fungerade

En stor behållning är bokens alla illustrationer, dåtida planer och svartvita fotografier samt nutida fotografier i färg. Planen till Riverside, den första förorten till Chicago från 1869, som Olmsted inte gav en enda rak gata eller vinkelräta vägkorsningar, sticker ut i mängden. Uppdragsgivaren var tyvärr en bluffmakare som inte höll sitt löfte om ersättning i värdefull mark. Flera gånger tvingades Olmsted vara orolig för sin familjs ekonomi. Sonen ska ha sagt att "en av pappas stora begåvningar var att få uppdragsgivare att acceptera idéer utan att förstå dem", men det verkar som om betalningen sinkade, trots framgången, ett par gånger.

Världsutställningar hade hög status i slutet av 1800-talet och Olmsted tackade ja till erbjudandet om att rita generalplanen till världsutställningen i Chicago 1893, med en yta fyra gånger större än den i Paris 1889. Vid det laget var han 70 år gammal, men fortfarande en arbetsnarkoman. Även i det här projektet får vi ta del av detaljer kring de mängder av växtmaterial och jordmassor som krävdes för att snabbt åstadkomma naturlika miljöer och som också skapar en bild av den enorma arbetsbördan bakom projekten. I samband med utställningen i Chicago blev Olmsted hedersdoktor vid både Harvard och Yale.

Olmsted avled 1903 i McLean Asylum, vars parkmiljö han själv hade utformat för att ge luft och frihet åt personer med mentala sjukdomar. Bokens två sista kapitel bildar en epilog till Olmsteds livsverk i New York, där vi får ta del av hur de förändrats under 1900-talet, bland annat av stadsplaneraren Robert Moses framfart där stadens biltrafik ofta fick företräde framför parkens strukturer.

Olmsted påverkade eftervärlden mer än att vara mannen som skapade parker, vilket bokens titel och även innehållet kunde ha framhållit mer. Det framkommer tydligt att Olmsted var Amerikas gigant för demokratisering av offentliga utemiljöer. Det var till exempel han som kom att rädda Niagarafallen undan industriell exploatering. Enligt honom själv var Niagara hans största designutmaning. För honom räckte det inte att åskådliggöra vattenfallet, utan "... han ville förmedla känslan hos dimmorna, det flödande vattnet och skuggornas spel i lövverken". Här återupptog han samarbetet med Calvert Vaux som hade pausats i några år. De båda herrarna ska på 1880-talet ha diskuterat säkerhetsfrågor, tillgänglighet och vandalism kring sina parkprojekt precis som vi gör idag.

Med Frederick Law Olmsted myntades även yrkestiteln landskapsarkitekt. Två av hans tänkta efterträdare utanför familjen dog unga, så det var hans söner som tog över firman och var med och grundade *American Society of Landscape Architects* 1899. För oss som lever i det framrusande informationssamhället är det skönt att Olmsted visste vad som behövdes vid utmattningsdepression, att vistas i naturen, den skapade eller den vilda, och därför ständigt kom tillbaka till det i sin yrkesgärning. Tack vare det har vi platser lika Central Park att återhämta oss i.

Pia Schmidtbauer, agronom och frilansskribent
pia@pstextbild.se

Riksantikvarieämbetet

Vårda väl

Biologiskt kulturarv

Riksantikvarieämbetet har i samarbete med Centrum för biologisk mångfald tagit fram 10 skrifter för hanteringen av Biologiskt kulturarv, utgivna i publikationsserien Vårda väl (2013-2018). Skrifterna ger vägledning om hur biologiskt kulturarv kan identifieras och tolkas i olika miljöer, både för att kunna tillämpa lämpliga skötselmetoder och för att kunna använda det biologiska kulturarvet som historiska källor.

Samtliga naturtyper präglas idag av mänsklig aktivitet. Biologiskt kulturarv handlar om de spår som finns i landskapet efter hur naturen har använts, formats och på annat sätt påverkats av människan. Det är inte bara ängs- och betesmarker, parker och trädgårdar som bär denna prägel, utan även naturtyper som tidigare har ansetts vara naturligt förekommande ekosystem som skogar, alvar-marker, våtmarker och fjäll. Riksantikvarieämbetet definierar det biologiska kulturarvet som ”[...]ekosystem, naturtyper och arter som uppstått, utvecklats eller gynnats genom människans nyttjande av landskapet och vars långsiktiga fortlevnad och utveckling förutsätter eller påverkas positivt av brukande och skötsel.” (*Biologiskt kulturarv: växande historia*, 2014, sid. 3)

Riksantikvarieämbetet är den myndighet i Sverige som har ansvar för vårt gemensamma kulturarv. Ansvaret omfattar i första hand frågor om kulturlandskap, kulturmiljöer, kulturföremål och museer. Landskapet är en gemensam resurs för människor, växter och djur. Landskapet kan även betraktas som ett arkiv av kunskap som bidrar till perspektiv på vår samtid.

På Riksantikvarieämbetets hemsida finns en samlad, vägledande information om hur kulturmiljöarbete kan bidra till ett långsiktigt hållbart landskap, däribland skriftserien *Vårda väl*. I den serien handlar 10 skrifter, utgivna 2013-2018, om just biologiskt kulturarv. Teman som tas upp är hantering av Träd och buskar, Gamla trädgårdsväxter, Bondeskog, Inventering av biologiskt kulturarv, Parkanläggningar som biologiskt kulturarv, Risgärdesgårdar, Flätgärdesgårdar, Fäbodar och fäbodskogar, Att tyda landskapets berättelser, samt Växter och vegetation som biologiskt kulturarv. Författare till dessa har specialkompetenser inom biologi, agrarhistoria, botanik, pomologi och landskapsarkitektur, från Centrum för biologisk mångfald och SLU. I skrifterna finns även referenser för vidare läsning och fördjupning i ämnet. Alla publikationer finns tillgänglig på Riksantikvarieämbetets hemsida (se länk nedan). För den som vill läsa mer om biologiskt kulturarv som företeelse finns också broschyren *Biologisk kulturarv - en växande historia*, även den tillgänglig via Riksantikvarieämbetets hemsida.

Som helhet innehåller skrifterna om Biologiskt kulturarv en rad användbara praktiska råd för de som arbetar med vård av kulturmiljöer där trädgård, park och landskap ingår.

Referenser

Biologiskt kulturarv: växande historia (2014). Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald. Tillgänglig via: http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234832/FULLTEXT01.pdf

Vårda väl (2013-2018) Skriftserie om Biologiskt kulturarv i 10 delar. Tillgänglig via: https://www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad/ samt https://www.raa.se/kulturarv/landskap/biologiskt-kulturarv/skriftserie-om-biologiskt-kulturarv/ [2021-06-24].

Det här är biologiskt kulturarv (2021-04-20). Riksantikvarieämbetets hemsida – kulturarv – landskap – biologiskt kulturarv – det här är biologiskt kulturarv. Tillgänglig via: https://www.raa.se/kulturarv/landskap/biologiskt-kulturarv/det-har-ar-biologiskt-kulturarv/ [2021-06-24].

Sørensen, Knut H. (2006). Domestication: the enactment of technology. I: Berker et al. *Domestication of Media and Technology.* London: Open University Press, sid. 40-61.

Elin Sahlin, trädgårds- och byggnadsantikvarie
Länsstyrelsen i Stockholms län
elin.sahlin@lansstyrelsen.se

Illustrationen visar de delar av Riksantikvarieämbetets skriftserie *Vårda väl*, som tar upp hanteringen av Biologiskt kulturarv.

FORUM *för*
TRÄDGÅRDS
HISTORISK
FORSKNING

25 år

2020

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

NR 33-34, 2021 ISSN 1652-2362
www.gardenhistoryforum.org • gardenhistoryforum@gmail.com